

Nieuwe theatrale kerken in een nuchter land

Een inventariserend onderzoek naar neobarokke kerkinterieurs in Nederland tussen 1825 en 1920

Lena Scheijde

Masterstudent Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg

Universiteit van Utrecht

Faculteit Geesteswetenschappen

6849873

16-08-2024

Eerste lezer: Minke Walda

Tweede lezer: Eloy Koldewey

Inhoud

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: de ontwikkeling van de neobarok.....	9
Wat is neobarok?	9
De neobarok in Nederlands religieus erfgoed.....	12
Historisme	13
De neobarok in andere Europese landen	16
Frankrijk: Style Second Empire	17
Duitse keizerrijk: Wilhelmsisme	18
Verenigd Koninkrijk: <i>Edwardian Baroque of Baroque revival</i>	20
Hoofdstuk 2: inventarisatie van neobarokke kerkinterieurs	24
Resultaten	25
Denominatie	25
Plaats.....	25
Tijd.....	26
Vorm.....	27
Architecten	33
Hoofdstuk 3: drie neobarokke kerken.....	34
Oud-katholieke Sint-Vituskerk.....	34
Oud-katholieke Heilige Petrus en Pauluskerk.....	40
Rooms-katholieke Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara	46
Conclusie	53
Bibliografie	59
Samenvatting	62
Bijlage 1: De Inventarisatie van neobarokke kerkinterieurs in Nederland	63

Inleiding

Na de reformatie heeft het tot 1795 geduurd voordat alle kerkgenootschappen in Nederland hun geloof in het openbaar mochten belijden. Deze nieuwe geloofsvrijheid, die in 1798 ook grondwettelijk werd vastgelegd in de Bataafse grondwet, betekende niet alleen dat sommige kerkgebouwen werden teruggegeven aan de katholieke kerk, maar ook dat nieuwe, openlijke, kerken gebouwd konden worden door alle kerkgenootschappen.¹ In de decennia hiervoor werden schuilkerken gedoogd, zolang deze van de buitenzijde niet herkenbaar waren als kerk, deze tijd was nu voorbij.² Voor de bouw van de nieuwe kerken kon subsidie van de staat worden aangevraagd. Vanaf 1824 hield de overheid toezicht op alle nieuwbouw, verbouwingen en herinrichtingen van kerken, ongeacht of deze van subsidie waren voorzien. Ook moest het ministerie van Waterstaat tot 1868 goedkeuring geven op de bouwplannen om zo toezicht te houden op de kerkbouw.³

De vernieuwde mogelijkheid om nieuwe kerken te bouwen, wordt door de rooms-katholieke kerk ten volste gebruikt. Tussen 1824 en 1869 hebben zij in Nederland maar liefst vijfhonderd kerken laten bouwen.⁴ Aanvankelijk worden door de katholieken met name ingenieurs gekozen van het ministerie zelf, maar vanaf ongeveer 1850 kwam de katholieke kerkbouw weer in handen van zelfstandige architecten die zelf vaak ook katholiek waren.⁵ Rond deze zelfde tijd had het historicisme veel invloed op kunst en architectuur in Europa. In architectuur werd hierbij teruggegrepen naar bouwstijlen uit eerdere tijden, zoals de klassieke bouwvormen van de Grieken, Romeinen, maar ook de bouwvormen uit de middeleeuwen. Uit dit historicisme kwamen de welbekende neostijlen voort, waarvan de meest invloedrijke de neogotiek, het neoclassicisme en de neorenaissance zijn geweest.⁶ Maar er zijn ook andere, minder bekende stijlen,

¹ M.J. Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw: functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving', dissertatie, Universiteit Leiden, 2001.

<https://hdl.handle.net/1887/16382>, geraadpleegd 19-02-2024, 39.

² Henk Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1972), 11.

³ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 39-40.

⁴ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 40.

⁵ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 39-40.

⁶ Harry Francis Mallgrave, Martin Bressani, en Christina Contandriopoulos, red., *Nineteenth century architecture*, vol. Volume III, The companions to the history of architecture (Chichester, West Sussex; Malden, MA: Wiley/Blackwell, 2017), 3.

waaronder de neobarok.

Vanaf het einde van de zestiende eeuw tot halverwege de achttiende eeuw, was voor katholieke kerken de barok een van de meest invloedrijke bouwstijlen. Deze stijl is ontstaan vanuit de contrareformatie en karakteriseert zich kort gezegd in monumentale kerkgebouwen die gevuld zijn met rijke decoratieve programma's. Zoals eerder genoemd is was het wegens de reformatie in Nederland in deze periode niet toegestaan voor katholieken om openlijk herkenbare kerken te bouwen. Dit heeft tot gevolg gehad dat de barokstijl in architectuur niet volledig is doorgedrongen in Nederland. Wel waren er schuilkerken met barokinrichtingen. In de negentiende-eeuw lijken deze barokinterieurs ter inspiratie te hebben gediend voor een aantal kerken in neobarokstijl. Soms was dit heel direct zoals in de Paradijsskerk (1908-1910) in Rotterdam, die veel inspiratie lijkt te hebben genomen van de oudere barokke schuilkerk waar de parochie aanvankelijk vierde, waarvan ook veel van het meubilair is overgenomen.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: Hoe is de neobarokstijl in Nederlandse kerkinterieurs tot uiting gekomen tussen 1825 en 1910? Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal in het eerste hoofdstuk worden onderzocht hoe de neobarokstijl in Nederlands religieus erfgoed is ontwikkeld. Om de stijl te kunnen begrijpen is het belangrijk om de ontwikkeling van deze stijl te schetsen. Waar kwam deze stijl vandaan en waarom is het toegepast? Om de neobarok in Nederlandse kerkinterieurs te contextualiseren zal ook worden onderzocht hoe de neobarok in omliggende Europese landen is toegepast en vormgegeven.

In het tweede hoofdstuk zal worden getracht om inzicht te krijgen in de daadwerkelijke cijfers van neobarokke kerkinterieurs. Het is duidelijk dat de stijl zeldzaam is in Nederland, maar om hoeveel kerkinterieurs gaat het daadwerkelijk? Ter aanvulling zal de vormgeving van de neobarok in deze kerkinterieurs worden vergeleken om zo inzicht te krijgen in de stilistische kenmerken van de neobarok in Nederland. Wordt de stijl op dezelfde manier toegepast, of zijn hier grote verschillen tussen?

In het derde en laatste hoofdstuk zullen drie neobarokke kerken nader worden onderzocht als casusstudies. De drie gekozen kerken zijn de rooms-katholieke Basiliek van de Heilige Agatha en Barbara in Oudenbosch (1865-1880), de oud-katholieke kerk van Sint Vitus in Hilversum (1889) en de oud-katholieke kerk van de heilige Petrus en Paulus, ook wel Paradijsskerk genoemd (1908). Bij deze drie kerken zal worden ingegaan

op hun ontstaansgeschiedenis en stilistische kenmerken om zo de neobarokstijl in historische context te plaatsen en de toepassing hiervan nader te onderzoeken.

Om de hoofd- en deelvragen te beantwoorden is dit onderzoek hoofdzakelijk een literatuuronderzoek. Het grootste deel hiervan zal onderzoek zijn naar de bestaande secundaire literatuur over neobarok en de historiserende stijlen van de negentiende eeuw, en de toepassing hiervan in Nederlandse kerkinterieurs. De inventarisatie van de neobarok in Nederlandse kerkinterieurs zal worden gedaan aan de hand van de twaalfdelige boekenserie *Monumenten in Nederland* (1996-2006), geschreven door Ronald Stenvert et al., en het Rijksmonumentenregister. Deze bronnen zijn doorzocht op de termen 'neobarok' en 'neobarokke', en de resultaten hiervan zijn gefilterd op kerkinterieurs of interieuronderdelen. Vervolgens zijn deze gegevens verzameld in een Excelsheet die is toegevoegd in bijlage 1. Een beperking van deze methode is dat hierbij voornamelijk de rijksmonumenten worden geïnventariseerd, in *Monumenten in Nederland* zijn een aantal monumenten meegenomen die niet in het rijksmonumentenregister staan geregistreerd, en tegenwoordig gemeentelijke, provinciale of zelfs geen monumentstatus meer hebben. Het is mogelijk dat er kerken zijn met een neobarok interieur die geen rijksmonument zijn, en daarom niet in de inventarisatie zijn meegenomen. Daarnaast worden in *Monumenten in Nederland* en het Rijksmonumentenregister lang niet alle interieuronderdelen benoemd of stilistisch geduid. De inventarisatie gepresenteerd in dit onderzoek is daarom incompleet. Voor de casusstudies naar de drie kerken is archiefonderzoek gedaan. Om de neobarokke stijl nader te onderzoeken wordt deze vanuit een formalistisch perspectief behandeld, om zo de neobarokke kerkinterieurs met elkaar te vergelijken.

Alhoewel er veel is geschreven over negentiende-eeuwse architectuur en de ontwikkeling daarvan, is er weinig specifieke literatuur over neobarokke kerkbouw in Nederland. Aangezien het een zeldzame stijl was, wordt het vaak weggelaten. De literatuur die het wel benoemd gaat er vaak maar kort op in. Bijvoorbeeld in *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* (1972) door Henk Rosenberg. Dit boek heeft een hoofdstuk getiteld 'Neorenaissance en neobarok', maar de neobarok wordt maar kort behandeld, en de rest van het hoofdstuk richt zich op de neorenaissance. Dit fenomeen doet zich in de literatuur rond het onderwerp neobarok vaker voor. Toch hebben naast volledig uitgevoerde neobarokkerken, ook neogotische en

neoclassicistische kerken onderdelen die traditioneel bij barokkerken horen overgenomen.

In het proefschrift: 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw: functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving' (2011) van M.J. Melchers wordt de verbinding tussen ontwikkelingen binnen kerkelijke liturgie en kerkarchitectuur onderzocht. Hierin wordt de invloed van barokarchitectuur in negentiende- en twintigste-eeuwse kerken toegelicht. Uit dit onderzoek blijkt dat in kerkarchitectuur met name open plattegronden of eenheidsruimtes en koepels zijn overgenomen van barokke kerken.⁷ De herwaardering van barok kerkelijk erfgoed heeft hiermee dus een grotere invloed gehad op Nederlandse kerkarchitectuur dan aanvankelijk verwacht.

Omdat neobarok zelden als zelfstandig onderwerp wordt onderzocht, zullen een aantal van de publicaties dienen om de bredere context rond dit onderwerp te onderzoeken. Een voorbeeld hiervan is *The companions to the history of architecture: Volume 3 Nineteenth-Century Architecture* door Martin Bressani. Dit boek heeft een heel hoofdstuk gewijd aan *revivalism* waarin het ontstaan hiervan wordt onderzocht. Omdat de neobarok teruggrijpt op de barokke architectuur, zal deze stijl allereerst moeten worden geduid. Een boek dat hiervoor als bron dient is de *Historical dictionary of Baroque art and architecture* van Lilian Zirpolo. In het boek *Waarheid en Karakter*, onderzoekt Auke van der Woud het stijldebat dat in de negentiende-eeuwse architectuur heerste. Dit boek is een waardevolle bijdrage aan het begrip van negentiende en twintigste-eeuwse architectuur. Maar ook al komen in dit boek verschillende neostijlen voor, blijft de neobarok onbenoemd.

Het is ingewikkeld om grip te krijgen op de daadwerkelijke hoeveelheid neobarokke kerken in Nederland. Als in het rijksmonumentenregister wordt gezocht op de term "neobarok" komen in totaal 43 resultaten naar boven, met de term "neobarokke" worden dit al 109. Om het zoekveld iets te verkleinen kan worden gezocht naar alleen kerken, in het rijksmonumentenregister kan worden gefilterd op religieuze gebouwen, dit geeft 44 gebouwen als resultaat. Niet alle panden die onder die zoektermen naar boven komen kunnen als geheel worden toegeschreven aan de

⁷ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 39-40.

neobarokstijl. Veel kerken hebben bijvoorbeeld alleen een neobarok orgel, communiebank of hoogaltaar, maar wordt de kerk an sich als bijvoorbeeld neoclassicistisch geclassificeerd. Daarnaast wordt het ook vaak als sub stijl genoemd. Het wordt dan bijvoorbeeld beschreven als een eclectisch pand, met neobarokke invloeden.

Van sommige gebouwen wordt de bouwstijl niet eens beschreven in het register waardoor mogelijke neobarokke kerken niet op deze manier kunnen worden gevonden. Dit maakt het lastig om goed grip te krijgen op de daadwerkelijke cijfers van de hoeveelheid neobarokke kerken in Nederland. Hierbij komt ook dat in het bovenstaande alleen de rijksmonumenten zijn meegenomen. Gemeentelijke monumenten zijn nog ingewikkelder, omdat deze niet landelijk worden bijgehouden en er daarom geen compleet register bestaat zoals het rijksmonumentenregister.

Volledig neobarokke kerken zijn in Nederland vrij zeldzaam, toch is er een aantal kerken en kerkinterieurs in Nederland die in deze stijl zijn uitgevoerd. Drie voorbeelden hiervan zijn de basiliek van de Heilige Agatha en Barbara in Oudenbosch (1865-1880), de oudkatholieke kerk van sint Vitus in Hilversum (1889) en de eerdergenoemde Rotterdamse oudkatholieke kerk van de heilige Petrus en Paulus, ook wel Paradijskerk genoemd (1908). Deze drie kerken zijn als casussen gekozen omdat deze bijna volledig in neobarokke trant zijn uitgevoerd. Twee van deze kerken, de Paradijskerk en de Heilige Agatha en Barbara zijn direct geïnspireerd door barokke voorbeelden. De Paradijskerk op de oude schuilkerk van de parochie, die gelijktijdig met de bouw van de nieuwe kerk in gesloopt, en de Heilige Agatha en Barbara op de Sint Pieter in Rome.

Het doel van dit onderzoek is om licht te werpen op het achtergestelde onderwerp van neobarok architectuur in Nederland en meer inzicht te verkrijgen in de vormgeving en toepassing hiervan. In dit onderzoek is de focus gelegd op neobarokke kerkinterieurs. Dit is ten dele omdat de neobarok in Nederland een voornamelijk kerkelijke bouwstijl is, en in veel kerken slechts in het interieur werd toegepast. In *Kerkinterieurs in Nederland* (2016), door Marc de Beyer et al., wordt een kerkinterieur gedefinieerd als ‘de optelsom van binnenarchitectuur en inrichting’. In dit onderzoek zal deze definitie worden aangehouden.⁸ De focus op kerkinterieurs is ook omdat interieurs

⁸ Marc de Beyer et al., red., *Kerkinterieurs in Nederland* (Zwolle: WBOOKS, 2016), 17.

een zeer kwetsbaar soort erfgoed zijn. Door de secularisatie in Nederland komen niet alleen kerkgemeenschappen, maar ook de kerkgebouwen zelf onder grote druk te staan. Als een kerkgemeente te klein wordt kan ervoor worden gekozen om het kerkgebouw her te bestemmen. De kerkinterieurs zijn hier het grootste slachtoffer van. Bij herbestemming of multifunctionaliteit van een kerkruimte kan namelijk de structuur en het exterieur van de kerk vaak ongewijzigd blijven, maar is er geen plaats meer voor de kerkelijke interieuronderdelen. Door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is het project Toekomst Religieus Erfgoed opgezet om onderzoek te doen naar de ontwikkelingen binnen religieus erfgoed en hoe hiermee moet worden omgegaan. De zeldzaamheid van neobarokke kerken en kerkinterieurs in het Nederlandse religieuze erfgoed, maakt het des te belangrijker dat deze interieurs worden beschermd, maar om dit te kunnen doen is meer kennis nodig over deze stijl.

Hoofdstuk 1: de ontwikkeling van de neobarok

Wat is neobarok?

Zoals de naamgeving van de stijl suggereert, gaat de neobarok terug op de barok. De barok was een bouwstijl en kwam voor in de kunst en architectuur tussen ongeveer 1580 en 1750.⁹ ‘Barok’ is een zeer brede term die moeilijk te definiëren is.

Architectuurhistoricus E.H. ter Kuile (1900-1988), schreef in zijn boek *De bouwkunst van Hellas tot heden* dat het moeilijk is een definitie te geven van de barok, en dat zelfs formele kenmerken van deze stijl beschrijven ‘heel bezwaarlijk’ is.¹⁰

De barokstijl in kunst en architectuur lijkt haar oorsprong te vinden in de contrareformatie die in de tweede helft van de zestiende eeuw ontstond na het Concilie van Trente (1545-1563). De barok vindt hiermee haar oorsprong in Rome, waar deze stijl ontstond om de nieuwe opvattingen en dogma’s van de katholieke kerk vorm te geven.¹¹ Het kerkgebouw werd in deze periode gezien als een verbeelding van het Hemelse Jeruzalem. Om dit te verbeelden werd de barokstijl gekenmerkt door rijke decoratie programma’s, waar de beschilderde plafonds en koepels die vaak in deze kerken zijn uitgevierd goede voorbeelden van zijn. Ook kreeg in deze periode het hoogaltaar een grotere nadruk, waardoor deze vaak uitbundig werden uitgevoerd en architectonische dimensies kreeg.¹²

De stijlkenmerken van de barok in architectuur gaan evenals die van het classicisme terug op het systeem van de klassieke orden. Zuilen, pilasters en hoofdgestellen worden veelvuldig toegepast.¹³ Bij architecten staan de traktaten van Serlio, Palladio, Scamozzi en Vignola nog steeds hoog in aanzien. Wat de barok van het classicisme onderscheidt is volgens Ter Kuile de plastische verschijning en de bijzondere visie op ruimte. Hij beschrijft barokke kunst als een totalitair en

⁹ Lilian H. Zirpolo, *Historical dictionary of Baroque art and architecture*, Second edition, Historical dictionaries of literature and the arts (Lanham: Rowman & Littlefield, 2018), 1.

¹⁰ E.H. ter Kuile, *De bouwkunst van Hellas tot Heden* (Zeist: Uitgeversmaatschappij W. de Haan, 1965), 184.

¹¹ Lilian H. Zirpolo, *Historical dictionary of Baroque art and architecture*, Second edition, Historical dictionaries of literature and the arts (Lanham: Rowman & Littlefield, 2018), 1.

¹² M.J. Melchers, ‘Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw: functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving’, dissertatie, Universiteit Leiden, 2001.

<https://hdl.handle.net/1887/16382>, geraadpleegd 19-02-2024, 34.

¹³ Ter Kuile, *De bouwkunst van Hellas tot Heden*, 184.

monumentaal kunstwerk, waarin ruimte en vorm als het ware worden gebundeld tot een compositie. Belangrijke stilistische elementen van de barok zijn het gebruik van gebogen lijnen en holle of gewelfde vlakken.¹⁴ Barokke architectuur wordt ook vaak beschreven als teatraal, een manier om de rijke ornamentiek en monumentaliteit in woorden te vatten.

Een goed voorbeeld van barokke kerkarchitectuur is de San Carlo Alle Quattro Fontane in Rome, die tussen 1634 en 1677 is gebouwd naar ontwerp van Francesco Borromini (1599-1667). In het ontwerp van deze kerk zijn een aantal van de eerdergenoemde kenmerken van barokarchitectuur goed zichtbaar. Borromini maakte gebruik van de klassieke zuilen, maar combineerde dit met gebogen vormen en een gewelf vol met holle cassetten om een monumentaal geheel te maken (fig. 1).

Figuur 1 Rome, San Carlo Alle Quattro Fontane, 1634-1677, Francesco Borromini (<https://artslife.com/2017/09/12/san-carlo-alle-quattro-fontane-capolavoro-del-borromini/>, geraadpleegd 11-06-2024)

Heinrich Wölfflin heeft er met zijn boek *Renaissance und Barock* uit 1888 voor gezorgd dat barok als stijl aanduiding een plek kreeg in de kunstgeschiedenis. Hij zag de barok als een stijl die wordt gekarakteriseerd door grootsheid, massiviteit en beweging.¹⁵

¹⁴ Ter Kuile, *De bouwkunst van Hellas tot Heden*, 184.

¹⁵ John D. Lyons, *The Oxford Handbook of the Baroque*, Oxford Handbooks (New York, NY: Oxford university press, 2019), 1.

Wölfflin was alleen niet de eerste schrijver die deze term heeft gebruikt, dit gebeurde een paar decennia daarvoor. De eerste academicus die de term barok gebruikte om de architectuur uit de zeventiende eeuw te beschrijven, was de Franse Antoine-Chrysostome Quatremère de Quincy in zijn *Dictionnaire historique d'Architecture* (1832-1833). In dit boek wordt de term niet positief gebruikt. Hij beschrijft de architectuur van Borromini en anderen als bizar en bespottelijk.¹⁶ Quincy volgde met deze beschrijving, de tot dan toe gangbare definitie van de term barok. De herkomst van de term barok wordt vaak gelegd bij het Portugese woord *barroco*, een term om parels te beschrijven die een abnormale of onregelmatige vorm hebben. In de achttiende eeuw was het gebruik van de term barok ontwikkeld om iets als bizar of excentriek te beschrijven. Terwijl Quincy barok gebruikt om de zeventiende-eeuwse architectuur te beledigen, ontstond later in de negentiende eeuw juist een vernieuwde interesse en waardering voor de architectonische vormen van de zeventiende eeuw. Deze herwaardering van barokke bouwwerken leidde uiteindelijk tot de ontwikkeling en toepassing van neobarokke architectuur.¹⁷

Neobarok wordt in weinige mate besproken in de Nederlandse en internationale literatuur die voor dit onderzoek is verzameld. Als stijlaanduiding komt het in verscheidene bronnen voor, maar wordt de stijl op minimale wijze toegelicht. In *Bouwstijlen in Nederland* (2000) wordt slechts gezegd dat de stijl zich in Nederland vooral manifesteert in koepel- en torenbekroningen.¹⁸ In veruit de meeste bronnen wordt de stijl alleen maar genoemd, zonder een definitie of stilistische duiding van de stijl te geven. Een voorbeeld hiervan is *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* (1972) door Henk Rosenberg, waarin wordt benadrukt dat de stijl uiterst zeldzaam is, de stilistische kenmerken worden echter achterwege gelaten.¹⁹ De meest eenduidige definitie van de neobarok komt uit een publicatie van Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over waterstaatskerken. In deze publicatie wordt de neobarok simpelweg gedefinieerd als een bouwstijl waarmee wordt 'voortgeborduurd

¹⁶ Zirpolo, *Historical dictionary of Baroque art and architecture*, 2.

¹⁷ Zirpolo, *Historical dictionary of Baroque art and architecture*, 2.

¹⁸ Roland K. Blijdenstijn en Ronald Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland: 1040 - 1940*, 2de geheel vernieuwde druk. (Nijmegen: SUN, 2000), 83-84.

¹⁹ Henk Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1972), 70.

op de barokke stijlvormen uit de zeventiende en achttiende eeuw.²⁰ Deze definitie van neobarok zal ook in dit onderzoek worden aangehouden.

De neobarok in Nederlands religieus erfgoed

Vanaf ongeveer 1580 werden door de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden meerdere antikatholieke edicten uitgevaardigd, waarin alle publieke uitingen en activiteiten van het katholicisme werden verboden.²¹ Katholieke kerken werden ontmanteld en toegewezen aan de gereformeerden, kloosters werden opgeheven en de kerkelijke bezittingen werden in beslag genomen, of werden door de katholieken verborgen. Alhoewel het in artikel dertien van de Unie van Utrecht was bepaald dat iedereen gewetensvrijheid had, en katholieken dus niet konden worden gedwongen om gereformeerd te worden, werd de katholieke eredienst wel verboden.²² Officieel mochten in het openbaar alleen de gereformeerden nog hun geloof uiten. Na de reformatie werden de katholieken, en andere andersgelovigen waaronder doopsgezinden en lutheranen gedwongen om hun erediensten in huizen en schuilkerken te vieren. Bijna alle openbare kerkelijke bouwprojecten in de Nederlanden waren dan ook gereformeerd tot en met de geloofsvrijheid die in 1795 werd ingevoerd.²³

Zoals eerder genoemd was de barokstijl in de architectuur zeer verbonden met het katholicisme, en is in Nederland daarom maar in beperkte mate uitgevoerd, met name in de katholieke schuilkerken. Deze schuilkerken waren niet zozeer geheim voor de autoriteiten, maar waren over het algemeen bekend bij ze en werden gedoogd door de lokale overheden. Een te streng beleid was voor deze overheden niet te handhaven en werden in veel gevallen de schuilkerken getolereerd zolang deze onherkenbaar waren vanaf de buitenkant.²⁴ Aanvankelijk kwamen de gelovigen samen in woningen, en later werden dit vaste huiskerken. Naarmate de tolerantie van de overheid toenam werden de

²⁰ Joost Van Hest, 'Waterstaatskerken', Religieuze interieurs in Nederland (Museum Catharijneconvent en Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed, 2021), 6.

²¹ C.M. Lenarduzzi, 'Katholiek in de Republiek : subcultuur en tegencultuur in Nederland, 1570- 1750' (Doctoraal dissertatie, Universiteit Leiden, 2018), <https://hdl.handle.net/1887/66483>, geraadpleegd 11 juni 2024, 2.

²² Lenarduzzi, 'Katholiek in de Republiek', 2.

²³ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 38-39.

²⁴ Richard De Beer, 'Schuilkerken', Religieuze interieurs in Nederland (Museum Catharijneconvent en Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed, 2022), 4.

kerkruimtes in met name de steden steeds groter en werd de inrichting representatiever voor de geloofsgemeenschappen. Voornamelijk katholieke schuilkerken werden ingericht met een barok interieur. De stijl uitte zich in rijk geornamenteerde hoogaltaren, orgels, zilverwerk en interieurafwerkingen zoals het stucwerk.²⁵

Historisme

Na de grondwettelijke vastlegging van geloofsvrijheid in Nederland, waren alle kerkgenootschappen in principe vrij om weer openbare kerken te bouwen. Bij het ministerie van Eredienst kon vanaf 1815 een subsidie worden aangevraagd voor de bouw van kerken voor kerkgenootschappen zonder gebedshuis, en vanaf 1824 werd er toezicht gehouden door de overheid op de bouw, verbouw en herinrichtingen van kerken.²⁶ Het ministerie van Waterstaat moest tot 1868 ook goedkeuring geven op de bouwplannen. Om meer zekerheid te krijgen over de goedkeuring van hun bouwplannen kozen veel kerkbesturen daarom hun kerk te laten ontwerpen van een ingenieur van het ministerie. De kerken die door deze ingenieurs zijn ontworpen worden daarom ook wel waterstaatskerken genoemd.²⁷

Nu alle kerkgenootschappen nieuwe kerken konden bouwen, ontstond de vraag in welke stijl dit gedaan moest gaan worden. Vanaf het begin van de negentiende eeuw werd de architectuurgeschiedenis in steeds groeiende mate gebruikt als hulpmiddel om een eigentijdse vormgeving te creëren.²⁸ Door eigentijdse kunstcritici werden de historiserende stijlen niet gezien als 'juiste' moderne architectuur. Ze werden afgeschreven als imitatie, terwijl de ontwikkeling van een eigen stijl gewenst werd. Toch werden deze stijlen tot in de twintigste eeuw uitgevoerd.²⁹ In de eerste jaren van de negentiende eeuw was dit voor zowel religieuze als seculiere architectuur voornamelijk gebaseerd op de classicistische stijl uit de zeventiende eeuw. Dit was deels beïnvloed door de invloed van Frankrijk tijdens de inlijving van de Nederlanden in het Franse keizerrijk tot 1813. De architectuur in Nederland was in het begin van de negentiende

²⁵ De Beer, 'Schuilkerken', 7.

²⁶ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 39.

²⁷ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 39-40.

²⁸ Aart Mekking e.a., *Bouwen in Nederland: 600-2000* (Zwolle: Waanders Uitgevers, 2007), 514.

²⁹ Harry Francis Mallgrave, Martin Bressani, en Christina Contandriopoulos, red., *Nineteenth century architecture*, vol. Volume III, The companions to the history of architecture (Chichester, West Sussex; Malden, MA: Wiley/Blackwell, 2017), 4.

eeuw sterk beïnvloed door het late Franse classicisme, die vaak ook de Lodewijk-stijlen worden genoemd.³⁰ De eerste voorbeelden van neoclassicisme zijn al rond de eeuwwisseling te zien, en ook de eerdergenoemde waterstaatskerken die ongeveer tussen 1824 en 1850 gebouwd werden, waren voornamelijk gebouwd in classicistische stijl.³¹ Maar vanaf ongeveer de jaren dertig krijgen ook andere neostijlen een steeds groter wordende invloed.³²

De gotiek werd vanaf halverwege de negentiende eeuw gezien als het ideale voorbeeld voor de kerkenbouw, wat leidde tot de ontwikkeling van de neogotiek.³³ Vanaf ongeveer 1850 kwam de katholieke kerkenbouw in handen van zelfstandige, vaak katholieke, architecten.³⁴ Zowel katholieke en niet-katholieke architecten namen voor hun ontwerpen vaak inspiratie uit het middeleeuwse verleden, die werden gezien als de hoogtij dagen van het katholicisme. Alhoewel de gotiek als de grootste inspiratie diende voor de vormentaal, zijn ook andere invloeden terug te zien in deze kerken. In bijvoorbeeld de plattegronden is dit zichtbaar.³⁵

De eerste grote neogotische kerk in Nederland was de Hervormde Zuiderkerk in Rotterdam (1845-1849, verwoest in 1940) door A.W. van Dam. Deze kerk was een centraalbouw, een vorm die zeer geschikt was voor de protestantse eredienst, waarbij de focus werd gelegd op de preek van de voorganger. De plattegrond van deze kerk was gebaseerd op centraalbouw kerken uit de zeventiende eeuw.³⁶ Niet alleen in protestantse kerken was er sprake van centraalbouw, ook in katholieke zeventiende-eeuwse kerkenbouw, die in Nederland voornamelijk bestond uit schuilkerken, was sprake van een centraliserende ontwikkeling. In tegenstelling tot de strak opgedeelde middeleeuwse kerken, waarin de kerkgemeenschap gescheiden was van het hoogaltaar, werden de nieuwe barokke kerken steeds meer gebouwd als een eenheidsruimte, waarin de enige scheiding tussen gemeenschap en altaar de communiebank was.³⁷ Deze kerken waren echter geen centraalbouw, de gebouwen waren over het algemeen in

³⁰ Auke van der Woud, *Waarheid en karakter: het debat over de bouwkunst, 1840 - 1900* (Rotterdam: NAI Uitgevers, 1997), 23.

³¹ Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst*, 17.

³² Woud, *Waarheid en karakter*, 23. En Mekking e.a., *Bouwen in Nederland*, 514.

³³ Mekking e.a., *Bouwen in Nederland*, 514.

³⁴ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 39-40.

³⁵ Mekking e.a., *Bouwen in Nederland*, 514.

³⁶ Mekking e.a., *Bouwen in Nederland*, 514.

³⁷ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 34.

de lengte georiënteerd met de focus op één hoogaltaar, met in sommige gevallen een of twee zijaltaren. De eenheidsruimte die in de zeventiende eeuw is ontstaan werd de standaard opzet van een katholiek kerkgebouw. Zelfs de op de middeleeuwen gebaseerde neogotische kerken werden gebouwd met deze opstelling.³⁸

De toepassing van de neobarok in Nederlandse kerken en kerkinterieurs lijkt grotendeels terug te grijpen op het katholieke verleden in schuilkerken. In Nederland is grootschalige toepassing van de neobarok zeer beperkt gebleven.³⁹ Maar op kleinere schaal is deze stijl toch terug te vinden in Nederlandse kerken. In kerken die verder in een andere bouwstijl waren uitgevoerd, voornamelijk in de neoclassicistische waterstaatskerken, werden de interieurs vaak aangekleed met meubilair naar barok voorbeeld, om zo de traditie uit de schuilkerken voort te zetten.⁴⁰ Volgens de publicatie van het Catharijneconvent over waterstaatskerken is een neobarok interieur zelfs representatief voor de rooms-katholieke waterstaatskerken.⁴¹ Een goed voorbeeld hiervan is de Mozes en Aäronkerk in Amsterdam. Deze waterstaatskerk is tussen 1837 en 1841 gebouwd onder leiding van Johannes van Straaten en ontworpen door T.F. Suys. Het hoofdaltaar was oorspronkelijk geplaatst in de schuilkerk, die door de Mozes en Aäronkerk werd vervangen, maar de vormtaal van dit barokke altaar wordt voortgezet in de neobarokke zijaltaren en preekstoel (fig. 2).⁴²

Figuur 2 Amsterdam, Mozes en Aäronkerk, 1837-1841, T.F. Suys (foto: Marten Kuilman <https://www.flickr.com/photos/quadralectics/50273876148>, geraadpleegd 11-06-2024)

³⁸ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 34.

³⁹ Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst*, 70.

⁴⁰ Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst*, 18.

⁴¹ Van Hest, 'Waterstaatskerken', 6.

⁴² Van Hest, 'Waterstaatskerken', 12-13.

Deze neobarokke kerkinterieurs symboliseerden voor de katholieken de vertrouwde interieurs die zij kenden uit de schuilkerken. De neobarok gaf deze gemeenschap ook de kans om de barokke bouw- en kunststijl nu in het openbaar te beleven, zoals de rooms-katholieken in bijvoorbeeld België al sinds de contrareformatie gewoon vonden.⁴³ Het meubilair uit de schuilkerk werd in veel gevallen herplaatst in het nieuwe kerkgebouw en aangevuld met nieuwe stukken. Voor deze nieuwe meubels werden veel beeldhouwers en houtsnijders uit België ingezet. Dit was omdat na de reformatie de kerkelijke beeldhouwpraktijk in Nederlands grotendeels was verdwenen, pas in de tweede helft van de negentiende eeuw werden weer Nederlandse beeldhouwateliers opgezet voor katholieke kunstwerken.⁴⁴

De neobarok in andere Europese landen

Terwijl in het voorgaande deel is vastgesteld dat de neobarok in Nederland haar oorsprong vindt in barokke schuilkerken, en eerst wordt toegepast in de interieurarchitectuur van de waterstaatskerken, is de ontwikkeling van de neobarok in andere Europese landen anders gelopen. In overzichtswerken over Europese architectuur, zoals *Architectuur en bouwgeschiedenis in Perspectief* (2018), door Bart Verbrugge en Marcel Teunissen, wordt in het algemeen aangehouden dat de neobarok in Europa pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw wordt uitgevoerd.⁴⁵ Toch wordt de stijl in Nederland al vanaf de jaren 30 van de negentiende eeuw toegepast in kerken. In deze overzichtswerken speelt kerkarchitectuur in een aantal gevallen maar een minimale rol, en wanneer dit wel besproken wordt krijgt de neogotiek de overhand. Dit kan verklaren waarom de (vroeg) toepassing van de neobarok in Nederlandse katholieke kerken niet of nauwelijks wordt besproken.

1848 was in Europa een jaar van vele revoluties. In een aantal landen waar tot dan toe absolute heersers waren, zoals Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk leidde de ontevredenheid van het volk tot revolutie waarbij de macht van de heerser werd

⁴³ Van Hest, 'Waterstaatskerken', 6.

⁴⁴ Van Hest, 'Waterstaatskerken', 7.

⁴⁵ Bart Verbrugge en Marcel Teunissen, *Architectuur- en Bouwgeschiedenis in Perspectief* (Den Bosch: Van Haren Publishing, 2018), 183.

ingeperkt en meer macht naar het parlement ging.⁴⁶ Het nieuwe nationale bewustzijn wat in deze, en andere, landen ontstond leidde tot een zoektocht naar een nationale stijl. In de meeste gevallen werd er teruggegrepen op een stijl uit het verleden van het land. In bijvoorbeeld Frankrijk, Duitsland en ook Nederland werd dit voornamelijk de renaissance, maar in sommige gevallen werd ook teruggegrepen op de barok. Dit was vaak omdat de grootsheid van de barok een manier was om nationale trots uit te drukken.⁴⁷

Frankrijk: Style Second Empire

Frankrijk werd na de revolutie van 1848 voor korte tijd een republiek, voor het in 1852 onder Louis Napoleon (1808-1873) weer een keizerrijk werd. Hiermee begon het tijdperk van de *Second Empire*.⁴⁸ Tijdens de regeerperiode van Louis Napoleon werden grote bouwprojecten opgezet onder leiding van Georges-Eugène Haussmann (1809-1891), waarbij boulevards aan werden gelegd om het stadsbeeld van Parijs te verbeteren. Voor de ontwerpen van de boulevards en de façades van aanliggende panden werd voornamelijk inspiratie genomen aan de Franse renaissance, maar ook aan de barok.⁴⁹ De invloed van de barok op Franse architectuur begon al eerder in de negentiende eeuw, maar tijdens de regeringsperiode van Louis Napoleon versterkte deze invloed. In Frankrijk was de grootste inspiratiebron voor de neobarok het paleis van Versailles. De theatrale vormtaal van dit paleis viel zeer in de smaak bij de hogere klassen in Frankrijk, en diende ook als inspiratie voor de uitbreidingen van het Louvre onder Napoleon III.⁵⁰

Het beste voorbeeld van de neobarokke tendens van de *Second Empire* is de Opéra Garnier (1862-1875), ontworpen door architect Charles Garnier (1825-1898) (fig. 3). De boulevards die onder Napoleon III werden gebouwd kregen veelal identieke gepleisterde façades, ongeacht de functie van het gebouw. Het operagebouw van Garnier vormt een groot contrast met haar omgeving. Het breekt het stratenpatroon en

⁴⁶ van Heuvel W. J. en B. D. Verbrugge, *Geschiedenis van de bouwkunst: overzicht van het bouwen in de Westerse wereld* (Leiden: S.M.D. Educatieve Uitgevers, 1996), 192.

⁴⁷ Heuvel en Verbrugge, *Geschiedenis van de bouwkunst*, 192.

⁴⁸ Verbrugge en Teunissen, *Architectuur- en Bouwgeschiedenis in Perspectief*, 184.

⁴⁹ Heuvel en Verbrugge, *Geschiedenis van de bouwkunst*, 193.

⁵⁰ Mohamed Scharabi, *Architekturgeschichte des 19. Jahrhunderts* (Tübingen: Wasmuth, 1993), 135.

staat direct in de zichtlijn van de boulevards, waardoor het een prominente plaats heeft in de visuele beleving. Het is voorzien van klassieke zuilen en timpanen en heeft rijke ornamentiek, plasticiteit en kleur die allen wijzen op de functie als operagebouw.⁵¹ De stijl van het gebouw is gebaseerd op voornamelijk de Franse barok, maar ook invloed van de renaissance is zichtbaar.⁵² Dit uit zich met name in het gebruik van de klassieke ordenen en ornamentiek. Door de gelaagdheid middels risalieten en het gebruik van rondbogen krijgt het gebouw een bewegende uitstraling. De bouw van de Opera, die meer dan tien jaar duurde, was een leerplek voor een generatie aan architecten, en heeft daarmee grote invloed gehad op de architectuur van de *Beaux-Arts* in de laatste decennia van de negentiende eeuw. De meerderheid van Europese theaters van latere jaren is gebouwd in navolging van de neobarokke vormen van de Opéra Garnier.⁵³

Figuur 3 Parijs, Opéra Garnier, 1862-1875, Charles Garnier (foto: Alexander Hoernigk, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Paris_Palais_Garnier_2010-04-06_16.55.07.jpg, geraadpleegd 12-06-2024).

Duitse keizerrijk: Wilhelmsme

Na de Duitse revolutie in 1848 nam ook hier de herwaardering voor de Duitse

⁵¹ Barry Bergdoll, *European architecture 1750-1890*, Oxford history of art (New York: Oxford University Press, 2000), 251-252.

⁵² Heuvel en Verbrugge, *Geschiedenis van de bouwkunst*, 193.

⁵³ Bergdoll, *European architecture 1750-1890*, 256.

renaissance sterk toe, maar nadat het Duitse keizerrijk was gesticht na de Frans-Duitse oorlog in 1871, kwam ook de barok in de belangstelling. Onder keizer Wilhelm I (1871-1888) nam het nationalisme in Duitsland sterk toe, en keerde men terug naar de grootsheid van de barok. De stijl die zich hieruit ontwikkelde wordt ook wel Wilhelmisme genoemd, en hierin worden vormen uit zowel de barok als de renaissance toegepast.⁵⁴

Het belangrijkste gebouw uit deze periode is het gebouw van de Rijksdag (1884-1894) (fig. 4). Het gebouw is ontworpen door Paul Wallot (1841-1912) als deel van een ontwerp wedstrijd.⁵⁵ De Wilhelmische stijl van het gebouw is een combinatie van neorenaissance en neobarokke vormen.⁵⁶ Alhoewel Wallot dus ook gebruik heeft

Figuur 4 Berlijn, gebouw van de Rijksdag in 1900, 1884-1894, Paul Wallot (<https://www.bundestag.de/parlament/geschichte/schauplaetze/koenigsplatz>, geraadpleegd 13-06-2024).

gemaakt van neorenaissance vormen, wordt het gebouw van de Rijksdag wel gezien als het beste voorbeeld van de neobarok in Duitsland.⁵⁷ Het gebouw is een monumentaal geheel, voorzien van klassieke vormtaal in de vorm van zuilen en een hoofdgestel met fronton en timpaan gecombineerd met een meer barokke koepel en ronde bogen.

⁵⁴ Heuvel en Verbrugge, *Geschiedenis van de bouwkunst*, 194.

⁵⁵ Heuvel en Verbrugge, *Geschiedenis van de bouwkunst*, 194.

⁵⁶ Deborah Ascher Barnstone, *The Transparent State: Architecture and Politics in Postwar Germany*, (Londen: Routledge, 2005), 180-181.

⁵⁷ Wilfried Koch, Gerda Zeegers, en Akke van der Meer, *De Europese bouwstijlen* (Amsterdam: Elsevier, 1986), 204.

Een ander voorbeeld van Wilhelmische architectuur met neobarokke invloed is de huidige evangelische Dom van Berlijn (1894-1905) door Julius Raschdorff (fig. 5). Deze kerk wordt beschreven als hoge renaissance met barokke elementen. De monumentale vorm van de dom, met haar grote koepel werd al vanaf het ontwerpstadium vergeleken met de Sint Pieter in Rome, en werd gezien als een protestantse tegenhanger van deze kerk.⁵⁸ Ook hier zijn de klassieke orden weer toegepast en gecombineerd met monumentale ronde vormen en ornamentiek.

Figuur 5 Berlijn, de Dom van Berlijn in 1900, 1894-1905, Julius Raschdorff
(https://de.wikipedia.org/wiki/Berliner_Dom#/media/Datei:Dom_Berlin_1900.jpg, geraadpleegd 14-06-2024).

Verenigd Koninkrijk: *Edwardian Baroque of Baroque revival*

Tegen het einde van de negentiende eeuw ontstond in het Verenigd Koninkrijk een vernieuwde waardering voor de barokarchitectuur, alhoewel dit in de eigen tijd de *English Renaissance* werd genoemd. De herwaardering van deze bouwstijl vond haar

⁵⁸ Dieter Brozat, *Der Berliner Dom und die Hohenzollerngruft*, onder redactie van Wolfgang Schulz (Berlin: Haude & Spener, 1985), 49.

oorsprong als tegenreactie op de Franse classicistische bouwkunst van de *beaux-arts*. De Franse bouwkunst werd door Engelse architecten gezien als ouderwets en smakeloos.⁵⁹ Hierbij kwam ook dat in Engeland werd gezocht naar een eigen nationale stijl, waarvoor het buitenlandse Franse classicisme ongeschikt voor was. In deze zoektocht ontstond een herwaardering voor de Engelse barok, die uitgroeide tot de Edwardiaanse barok, ofwel neobarok.⁶⁰

In het boek *Edwardian architecture: a handbook to building design in Britain* (1977) door Alistair Service wordt de barokarchitect Christopher Wren (1632-1723) genoemd als het grootste voorbeeld voor de Engelse neobarok. Door de *Arts and Crafts Movement* kwamen zijn werken, met name de kerken, opnieuw in de waardering en werden gebruikt als voorbeeld voor nieuwe architectuur.⁶¹ Een van de eerste Engelse architecten die zijn bouwwerken ging baseren op de Engelse barokarchitectuur was John Mckean Brydon (1840-1901). De eerste beweging richting neobarok was zijn ontwerp voor het stadhuis van Chelsea (gebouwd 1885-87). Dit gebouw is gebaseerd op Engelse classicistische en barokke vormen, zichtbaar in de ronde bogen en klassieke pilasters,

Figuur 6: Stadhuis van Chelsea, 1885-1887, John Brydon (foto, Brian Mawdsley, <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1294164>, geraadpleegd 11-06-2024).

en is daarmee in sterk contrast met de victoriaanse gebouwen van daarvoor, die

⁵⁹ Alastair Service, *Edwardian architecture: a handbook to building design in Britain, 1890-1914* (London: Thames and Hudson, 1977), 60.

⁶⁰ Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 60.

⁶¹ Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 60.

voornamelijk op Franse en Italiaanse klassieke vormen gebaseerd waren.⁶²

Brydon heeft ook een lezing gegeven in 1889 bij de *Architecture Association* in Londen over de Engelse renaissance. Deze lezing lijkt te zijn gegeven als een manier om deze stijl aan te dragen als een mogelijkheid binnen de zoektocht naar een Engelse nationale stijl. De Engelse renaissance beschrijft hij als een mijn van artistieke rijkdom, en noemt Christopher Wren de Engelse Michelangelo.⁶³ Hierna werd de Engelse renaissance of barok, steeds populairder onder architecten. De barokke herleving van Brydon en zijn volgers begon relatief ingetogen en was puur op Engelse voorbeelden gebaseerd. Deze barokstijl wordt soms beschreven als de ‘stille barok’.⁶⁴ Er waren wel een aantal architecten, waaronder Norman Shaw, die uitbundiger werkten en voorbeeld namen aan Italiaanse architecten zoals Borromini.⁶⁵

Brydons ‘stille barok’ was in het laatste decennium van de negentiende eeuw in vergelijking stadhuis van Chelsea sterk ontwikkeld. Hij paste in zijn architectuur steeds meer barokke vormen toe, een feit dat goed zichtbaar is in zijn bouwproject in de stad Bath. Tussen 1894 en 1897 bouwde Brydon hier een aantal gebouwen in de neobarokstijl. Een hiervan was de gemeentelijke kunstgalerij en museum. Dit gebouw heeft Brydon ontworpen met een barokke koepel, een van de kenmerken die typerend is geworden van de neobarok.⁶⁶ Alhoewel John Brydon een van de eerste architecten was in Engeland die inspiratie nam aan barokke vormen is hij in de architectuurgeschiedenis vaak naar de achtergrond verdwenen.⁶⁷

⁶² Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 60-62.

⁶³ Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 62-63.

⁶⁴ Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 62.

⁶⁵ Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 64-65.

⁶⁶ Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 66-67.

⁶⁷ Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 60 en 140.

Figuur 7: Municipal Art Gallery, Bath, John Brydon, 1896-1897 (foto, Victoria Art Gallery <https://www.victoriagal.org.uk/about>, geraadpleegd 11-06-2024).

Naarmate de eeuwwisseling dichterbij kwam ontwikkelde de Edwardiaanse barok in een steeds uitbundigere stijl die later de hoge Edwardiaanse barok werd genoemd. Koningin Victoria (1819-1901) vierde in 1897 haar 60 jaar jubileum op de troon en na haar dood in 1901 werd zij opgevolgd door haar zoon Edward (1841-1910), waarmee een nieuw tijdperk aanbrak. De hoge Edwardiaanse barok werd een architectonische manier om de glorie van het Verenigde Koninkrijk te symboliseren.⁶⁸ Alhoewel de stijl voorbeelden nam aan de zeventiende- en achttiende-eeuwse architectuur, werd de Edwardiaanse barok in de eigen tijd niet gezien als kopieën hiervan. In 1898 werd het juist beschreven door de *Architectural Association* als originele Engelse twintigste-eeuwse progressieve architectuur.⁶⁹

In kerkarchitectuur nam na 1870 de grip van de neogotiek in Engeland steeds meer af, en werd grotendeels vervangen door neobyzantijnse en *arts and crafts* architectuur.⁷⁰ Alhoewel de neobarok door de *arts and crafts* gepopulariseerd was, heeft het in religieuze architectuur in Engeland niet doorgezet, maar is beperkt gebleven tot seculiere publieke gebouwen.

⁶⁸ Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 140.

⁶⁹ Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 142.

⁷⁰ Alastair Service, red., *Edwardian Architecture and Its Origins* (Londen: Architectural Press, 1975), 253.

Hoofdstuk 2: inventarisatie van neobarokke kerkinterieurs

Voor de inventarisatie van neobarokke kerkinterieurs in Nederland zijn twee bronnen gebruikt. De basis voor de inventarisatie bestaat uit de twaalfdelige *Monumenten in Nederland* (1996-2006) door Ronald Stenvert et al. Alle twaalf delen van deze serie zijn doorzocht op de term 'neobarok'. Alle resultaten die hieruit kwamen zijn vervolgens doorgenomen en gefilterd op resultaten waarbij het slechts ging om een neobarok kerkinterieur of interieurelement. Vervolgens is ook in het Rijksmonumentenregister gezocht op de termen 'neobarok' en 'neobarokke'. De kerken die onder deze termen zijn gevonden zijn vergeleken met de resultaten uit *Monumenten in Nederland* en toegevoegd aan de inventarisatie, als deze aan de voorwaarden voldeden.

Alle resultaten die zijn gevonden, zijn gelezen, geëvalueerd en verzameld in een Excelsheet die is toegevoegd in bijlage 1. In de inventarisatie worden van alle kerken bepaalde gegevens meegenomen. Deze gegevens zijn de naam van de kerk, de denominatie, wanneer bekend de opdracht gever, het bouwjaar van het kerkgebouw, het bouwjaar van het neobarokke interieuronderdeel, de architect, de provincie, de plaats, de bron *Monumenten in Nederland* of het Rijksmonumentenregister, het neobarokke onderdeel, wanneer bekend de inspiratiebron, en als laatste eventuele opmerkingen.

In totaal worden er in *Monumenten in Nederland* 58 kerken besproken die beschikken over een neobarok kerkinterieur of interieurelement. In het Rijksmonumentenregister waren er 36 kerken die werden beschreven met een neobarokinterieur of interieurelement. In een aantal gevallen overlaptten de resultaten en werden de kerkinterieurs in zowel *Monumenten in Nederland* als in het Rijksmonumentenregister beschreven als neobarok, maar sommigen werden slechts bij één van de bronnen benoemd. In totaal zijn er bij de inventarisatie 73 kerken gevonden die beschikken over een neobarok interieur of interieurelement. Hieronder volgen de resultaten van de inventarisatie.

Resultaten

Denominatie

De verwachting bij het inventariseren van de neobarok in Nederlandse kerkinterieurs was dat het grootste deel van de kerken met interieurs en afwerkingen in deze stijl onder een van de katholieke (rooms- of oud-katholieke) denominaties zouden vallen. Uit de resultaten is gebleken dat deze verwachting klopte. Van de 73 kerken bleken 54 rooms-katholiek te zijn en 2 oud-katholiek. Het totaal aantal katholieke kerken met neobarokke interieurelementen komt daarmee uit op 56, wat afgerond 77% is van alle kerken in de inventarisatie. In het eerste hoofdstuk is ingegaan op de ontwikkeling van de neobarok in Nederland, die in kerkinterieurs voornamelijk lijkt terug te grijpen op de barokke interieurs van katholieke schuilkerken. Door middel van deze inventarisatie is het duidelijk wordt deze constatering onderbouwd door in cijfers aan te tonen dat de neobarok in Nederlandse kerkinterieurs grotendeels in katholieke kerken is uitgevoerd.

Toch zijn er naast katholieke kerken ook kerken met een neobarok interieur die behoren tot andere denominaties. In de inventarisatie zijn drie andere denominaties gerepresenteerd, deze zijn: hervormd, gereformeerd en doopsgezind. Van deze denominaties zijn vormen hervormde kerken het grootste deel. Van de 17 niet-katholieke kerken zijn er 14 hervormd, 2 gereformeerd en slechts 1 doopsgezind.

Per denominatie	
Denominatie	Aantal kerken
doopsgezind	1
gereformeerd	2
hervormd	14
oud-katholiek	2
rooms-katholiek	54
Eindtotaal	73

Plaats

De verdeling van de neobarokstijl tussen de katholieke en protestantse denominaties, lijkt zich ook te uiten in de ligging van de kerken binnen Nederland. De provincies met het grootste aantal kerken met neobarokke interieurs zijn Noord-Brabant en Limburg. Deze twee provincies hebben traditioneel een hogere graad rooms-katholieke gelovigen, vergeleken met de rest van Nederland, en ook tegenwoordig wonen percentueel hier de

meeste katholieken.⁷¹ Noord-Brabant heeft met 18 kerken veruit het grootste aantal kerken met neobarokke interieuronderdelen. Maar één van de neobarokke kerken was hervormd, de anderen allemaal rooms-katholiek. Limburg volgt op de tweede plaats met 12 kerken met een neobarok interieur. Al deze kerken in Limburg zijn rooms-katholiek. Deze twee provincies huizen samen ongeveer 41% van alle kerken met neobarokke interieuronderdelen.

Limburg wordt gevolgd door provincie Gelderland, waar zich 11 kerken met neobarokke interieuronderdelen bevinden. Opvallend is dat van deze kerken net meer dan de helft tot de hervormde denominatie behoort, 6 van de 11 kerken is hervormd. Verder hebben zowel Noord- als Zuid-Holland 9 kerken met neobarokke interieuronderdelen. Van deze 18 kerken is de overgrote meerderheid katholiek, 13 rooms-katholiek en 2 oudkatholiek, en maar 3 kerken zijn hervormd. De provincies met een kleiner aantal kerken met neobarokke interieuronderdelen zijn aflopend: Utrecht met 6, Overijssel met 4, Zeeland met 2 en Groningen en Friesland met beide maar 1.

Tijd

Wat opvallend was uit de inventarisatie waren de dateringen van de neobarokke interieuronderdelen. Naar aanleiding van het onderzoek naar de internationale context van de neobarok stijl, werd aanvankelijk verwacht dat in Nederland de neobarok pas vanaf 1850 ongeveer zou worden uitgevoerd, en zou worden doorgezet tot ongeveer 1910. Door de toepassing van neobarok in waterstaatskerken werd de geschatte datering al eerder ingeschat, en uit de inventarisatie blijkt dat ongeveer 40% van de neobarokke interieuronderdelen van vóór 1850 stammen. Niet bij alle kerken was de precieze datering van het neobarokke onderdeel bekend, waardoor de verhouding niet volledig zal kloppen, maar de 40% was aanzienlijk hoger initieel verwacht, met neobarokke onderdelen die al uit 1825 stammen. Het jongste neobarokke onderdeel dat uit de inventarisatie naar voren is gekomen stamt uit 1920, tien jaar later dan in de eerste schatting werd verwacht.

⁷¹ Centraal Bureau voor Statistiek, 'Religieuze betrokkenheid in Nederland', <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2023/religieuze-betrokkenheid-in-nederland/5-de-religieuze-kaart> (geraadpleegd 24 juli 2024).

Vorm

Zoals aanvankelijk was verwacht zijn er weinig kerken die volledig in neobarokstijl zijn vervaardigd. De toepassing van de neobarok is in veel gevallen beperkt tot een of enkele onderdelen van het interieur. Dit kan gaan om de detaillering en interieurafwerkingen zoals snij- of stucwerk, maar in de meeste gevallen gaat dit om een of meerdere altaren, of om een orgelkast die is uitgevoerd in neobarokstijl. In het eerste hoofdstuk is ingegaan op een aantal van de stilistische kenmerken van de barok, waaraan de neobarok haar naam en vormgeving dankt. Deze stilistische kenmerken leggen de nadruk op ornamentiek en monumentaliteit, die ten dele worden ontleend aan de vormentaal van de klassieke oudheid, met zuilen, pilasters en hoofdgestellen. De barok werd ook gekenmerkt door beweging en plasticiteit, die wordt behaald door de ornamentiek te combineren met gebogen lijnen en vormen, en holle of gewelfde vlakken.⁷² Terwijl deze beschrijvingen zijn gericht op barokke architectuur, zijn deze kenmerken ook terug te zien in barok en neobarok (kerk)meubilair. Meubels volgen vaak de architectonische verhoudingen en ornamentiek die terug te zien zijn in architectuur.⁷³ Barok en neobarok meubilair wordt, naast de architecturale vormen ook gekenmerkt door plastische sculpturale vormen. Er wordt veel gebruikgemaakt van mens- of engelfiguren, die naturalistisch worden afgebeeld.⁷⁴ In kerkmeubilair is dit terug te zien in de altaren, orgelkasten, preek- en biechtstoelen. Het kerkmeubilair werd in de barok en grotere mate een gesamtwerk, waarin de verschillende onderdelen een harmonisch geheel vormden.⁷⁵ Ook in interieurafwerkingen zoals stuc- en snijwerk wordt in de ornamentiek gebruikgemaakt van naturalistische afbeeldingen van mensen, dieren en objecten. Omdat deze interieurafwerkingen zelden op zichzelf voorkwamen in de inventarisatie is hier geen apart onderdeel aan gewijd.

Altaren

Een van de veel voorkomende interieuronderdelen die in *Monumenten in Nederland* en het Rijksmonumentenregister als neobarok worden omschreven zijn altaren. Een groot

⁷² Ter Kuile, *De bouwkunst van Hellas tot Heden*, 184.

⁷³ Anne Berendsen, *Het Nederlandse Interieur* (Utrecht: Uitgeversmaatschappij W. de Haan, 1950), 59-60.

⁷⁴ H. Meurs en F. Baudouin, 'De barok in de zuidelijke Nederlanden', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 20 (1982): 83.

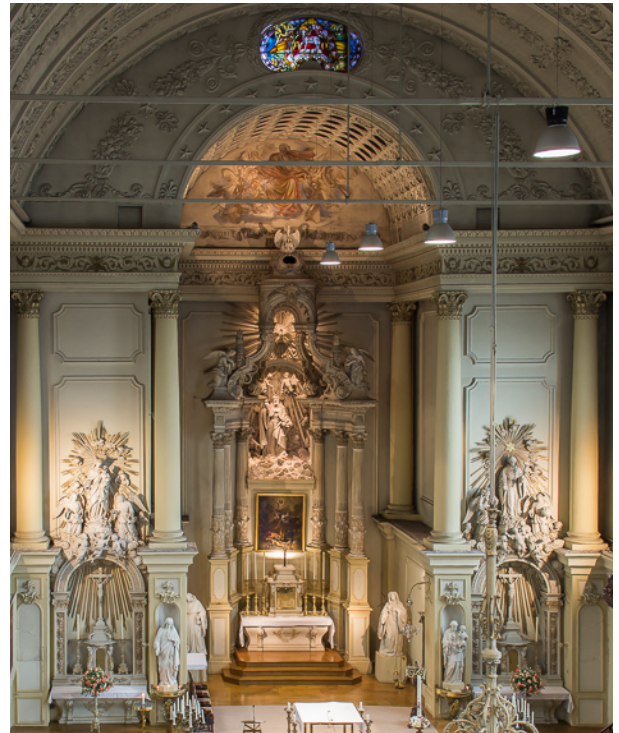
⁷⁵ H. Meurs, 'De baroksculptuur en het barok kerkmeubilair in de zuidelijke Nederlanden', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 20 (1982): 127.

aantal kerkgebouwen die verder als een andere stijl, bijvoorbeeld neoclassicistisch, worden omschreven beschikken over een neobarok hoofd- of zijaltaar. Van 27 van de kerkgebouwen meegenomen in de inventarisatie is het hoofd- en/of zijaltaar het neobarokke interieuronderdeel of een van de onderdelen.

Om te illustreren hoe deze neobarokke altaren eruitzien is een selectie van vier hoofdaltaren gemaakt. Deze vier hoofdaltaren zijn: het hoofdaltaar van de Sint Johannes de Doperkerk in Roosendaal, gemaakt door H. van Hool en C.J. Rogier in 1840 (fig.8), het hoofdaltaar van de Sint Augustinuskerk in Utrecht, gemaakt door Martin Venneman in 1857 (fig.9), het hoofdaltaar van de Onze Lieve Vrouw Visitatie in 't Zand, gemaakt door de Gebroeders Goossens (fig.10), en het hoofdaltaar van de Kapucijnenkerk in Tilburg, gemaakt door Adrianus der Kinderen en Urbald Jonkervrouw in 1887 (fig. 11).

Figuur 9 H. van Hool en C.J. Rogier, hoofdaltaar van de Sint Johannes de Doperkerk, Roosendaal, 1840, fotograaf: Paul van Galen.

Figuur 8 Martin Venneman, hoofdaltaar van de Sint Augustinuskerk, Utrecht, 1857 (<https://kerkfotografie.nl/sint-augustinus-utrecht/>, geraadpleegd 29 augustus 2024).

Figuur 10 Gebroeders Goossens, hoofdaltaar van O.L. Vrouw Visitatie in 't Zand, 1863, (<https://kerkfotografie.nl/onze-lieve-vrouw-visitatie-het-zand/>, geraadpleegd 29 augustus 2024).

Figuur 11 Adrianus der Kinderen en Urbald Jonkergouw, hoofdaltaar van de Kapucijnenkerk, Tilburg, 1887, fotograaf: IJsbrand Heins.

Het barokke hoogaltaar kreeg door het Concilie van Trente en hierop volgende hervormingen een nieuwe rol. Omdat de eucharistieviering centraal werd gesteld in de liturgie, kreeg het tabernakel steeds vaker een vaste plaats op het hoogaltaar. Hierdoor was het altaar niet alleen een offertafel meer, maar een bewaarplaats van een heilig sacrament. Dit leidde ertoe dat de vormgeving van een hoogaltaar veranderde. Het ontwikkelde tot een soort triomfboog, die met haar grote omvang en ornamentiek alle aandacht in de ruimte naar zich toe trok.⁷⁶ Deze vormgeving wordt overgenomen in de neobarok.

Een kenmerk dat alle hier bovengenoemde altaren met elkaar verbindt is de architecturale vorm, afgeleid van de klassieke orden. De altaren zijn vormgegeven als een soort façade, voorzien van zuilen en pilasters, waarop de rest van de constructie rust. De architectonische elementen worden doorgezet in de bovenlagen van de altaren, met hoofdgestellen en rondbogen. De gelaagdheid van de altaren gecombineerd met de uitspringende onderdelen geven de altaren een bewegelijke uitstraling.

De architectonische vormen van de altaren worden in alle voorbeelden aangevuld met naturalistische figuren van heiligen of engelen. Bij de meeste altaren is gebruik gemaakt van vergulde details. In de altaren uit Roosendaal en Utrecht is dicht zichtbaar in de stralenkransen die in de bekroning zijn toegepast. In het altaar uit 't Zand en Roosendaal zijn details zoals kapitelen en guirlandes verguld uitgevoerd. Het altaar uit Tilburg van de Kapucijnenkerk is visueel het meest afwijkend. De vormtotaal is vergelijkbaar met de andere voorbeelden, maar het altaar is bijna volledig in de bruine kleur van het hout uitgevoerd. Alleen het Mariabeeld in de bekroning is polychroom geschilderd.

Orgelkasten

Een veelvoorkomend neobarok onderdeel is het orgel of de orgelkast. In 24 van de 73 kerken met neobarokke interieuronderdelen is het orgel de reden dat het in de inventarisatie is meegenomen. In de orgelbouw is 'neobarok' een verwarrende term, omdat deze wordt gebruikt om twee verschillende soorten orgels te beschrijven. Naast orgels uit de negentiende eeuw waarvan de vorm is gebaseerd op de zeventiende-eeuwse barok, wordt de term ook gebruikt om een twintigste-eeuws orgeltype te

⁷⁶ Meurs, 'De baroksculptuur en het barok kerkmeubilair', 128.

beschrijven, die naast neobarok ook het Deense orgeltype wordt genoemd. De term neobarok gaat hier niet om de stilistische kenmerken van de orgelkasten, maar om de orgelpijpen en hun tonaliteit.⁷⁷ Omdat deze orgels visueel niet teruggrijpen op de stijlprincipes van de barok, zijn deze niet meegenomen in de inventarisatie.

Figuur 13 H. en P.J. van der Mark, orgel van de Kapel van het voormalige klooster van de Zusters van de Choorstraat in Den Bosch, 1846 (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Figuur 12 B.P. van Hirtum, orgel uit de Sint Willibrorduskerk Eersel, 1838 (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Net zoals in de altaars wordt in de orgels en orgelkasten gebruikgemaakt van architectonische vormen. Er wordt veel gebruikt gemaakt van zuilen, pilasters en hoofdstellen. Deze strakkere vormen worden gecombineerd met golvende vlakken die goed mengen met de verschillende orgelpijpen die vaak in meerdere lagen en groottes worden verdeeld. De ornamentiek van neobarokke orgels bestaat in veel gevallen uit guirlandes en engelen. In de orgels uit Eersel en Den Bosch, worden ook andere muziekinstrumenten gebruikt in de ornamentiek (fig. 12 en 13).

⁷⁷ J.K.G. Brouwer, 'Johan van Meurs: een studie over een pionierend orgeladviseur', dissertatie, Universiteit Leiden, 2016 (Leiden, Universiteit Leiden, 2016, . <https://hdl.handle.net/1887/40120>, geraadpleegd 8 augustus 2024), 39-40.

Overig kerkelijk meubilair

Onder overig kerkelijk meubilair worden de preekstoelen, biechtstoelen en communiebanken verstaan. Ook deze meubels komen in de inventarisatie naar voren als het neobarokke interieuronderdeel of als een van meerdere onderdelen. Na het altaar is de preekstoel het belangrijkste meubel in de kerkrimte. Waar de preekstoel in katholieke kerken oorspronkelijk een eenvoudig meubel was, ontwikkelde het na de Contrareformatie tot een vocaal deel van het interieur.⁷⁸

In het kerkmeubilair zijn dezelfde kenmerken zichtbaar als in de altaars. Er wordt veelvuldig gebruikt gemaakt van de architecturale vormen zoals zuilen, pilasters en hoofdgestellen. Deze vormen worden aangevuld met naturalistische sculpturen, over het algemeen van heiligen, engelen en andere Bijbelse figuren. Verdere ornamentiek bestaat vaak uit plantmotieven en festoenen. Een verschil met de altaars is dat in de meeste gevallen de preekstoelen, communiebanken en biechtstoelen niet worden geschilderd, maar hun bruine houtkleur behouden. Als voorbeelden hiervan zijn de preekstoelen uit de Heilige Maria Presentatiekerk in Asten en de Heilige Antonius Abtkerk in Wijchen genomen (fig. 14 en 15)

Figuur 15 Gebroeders Goossens, preekstoel uit de Heilige Maria Presentatiekerk, Asten, 1859 (<https://kerkfotografie.nl/heilige-maria-presentatie-asten/>, geraadpleegd 8 augustus 2024).

Figuur 14 J. Oor en zonen, preekstoel uit de Heilige Antonius Abtkerk in Wijchen, 1889 (<https://kerkfotografie.nl/heilige-antonius-abt-wijchen/>, geraadpleegd 8 augustus 2024)

⁷⁸ Meurs, 'De baroksculptuur en het barok kerkmeubilair', 132-136.

Architecten

Uit het literatuuronderzoek werd duidelijk dat de neobarok een zeer zeldzame bouwstijl is in Nederland. Door dit aan te vullen met een inventarisatie, is dit beeld deels verschoven. De neobarok is in kerkinterieurs veel vaker toegepast dan aanvankelijk verwacht. Dit haalt alleen niet weg dat veel van de neobarokke interieurelementen worden beperkt tot kerkmeubilair, niet de architectuur zelf. In enkele gevallen zijn de kerkinterieurs ook volledig of deels ontworpen door de architect van het kerkgebouw. Uit de inventaris komen drie architecten naar die elk meerdere kerken hebben gebouwd die worden getypeerd door de neobarok, deze architecten zijn T.F. Suys, Th. Molkenboer (1796-1863) en P.A. Weeldenburg.

In het eerste hoofdstuk is al de Sint Antonius van Paduakerk in Amsterdam door T.F. Suys benoemd, deze waterstaatskerk heeft een neobarok interieur, waarvan Suys zelf de zijaltaren heeft ontworpen, om aan te sluiten bij het barokke hoogaltaar. Uit de inventarisatie komen nog twee kerken naar voren die een neobarok interieur of interieuronderdeel hebben. Dit zijn de Sint Antonius van Paduakerk in Haarlem (1842-1844) en de Sint Theresia van Avilakerk in Den Haag. Uit het inventariserende onderzoek komt niet naar voren dat het neobarokke interieur door Suys zelf is ontworpen, maar de neobarokke interieuronderdelen stammen wel uit dezelfde tijd als de rest van het kerkgebouw.

Uit de inventarisatie kwamen ook vier kerken van Th. Molkenboer naar voren. Dit zijn de Sint Willibrordus binnen de Veste (1857), ook wel de Duif genoemd, in Amsterdam, de Sint Martinuskerk (1849-51) in Westwoud, de Heiligen Petrus en Pauluskerk (1852-53) in Soest en de Onze Lieve Vrouwe Visitatie uit 't Zand. Ook bij deze kerken wordt niet expliciet vermeld dat de kerkinterieurs zijn ontworpen door de architect, maar het is opvallend dat vier van zijn kerken een neobarok interieur hebben gekregen tijdens, of direct na de bouw van de kerk.

De laatste architect die meerdere neobarokke kerkinterieurs in zijn oeuvre heeft is P.A. Weeldenburg. De twee kerken die hij heeft ontworpen, de Sint Vituskerk (1888-1889) in Hilversum en de Heiligen Petrus en Pauluskerk (1908-1910), ook wel Paradijskerk genoemd, zijn geheel als neobarok ontworpen door de architect. Deze twee kerken worden dan ook in het laatste hoofdstuk nader toegelicht.

Hoofdstuk 3: drie neobarokke kerken

Oud-katholieke Sint-Vituskerk

Melkpad 12, Hilversum, monumentnummer 522722.

Figuur 16 Exterieur van de Sint Vituskerk, P.A. Weeldenburg, Hilversum, 1889, fotograaf: A. Barnard.

Al in 1871 is uit briefcontact tussen pastoor Rothmeijer (1842-1916) van Hilversum met de aartsbisschop van Utrecht Henricus Loos sprake van de mogelijkheid een nieuwe kerk te gaan bouwen. De parochie kerkte op dat moment in een eind zeventiende-eeuwse schuilkerk, de Achterhofsekerk. Door de ouderdom van het kerkgebouw en de mogelijkheid dat een nieuwe spoorweg vlak achter de kerk zou komen, wilde de parochie en pastoor een nieuwe kerk laten bouwen. De goedkeuring werd gegeven, maar vanwege beperkte financiële middelen van de parochie duurde het nog jaren voordat het

plan daadwerkelijk tot uitvoering kon komen.⁷⁹

Onder pastoor Gerardus Gul (1847-1920) werd op 12 april 1888 de bouw van het nieuwe kerkgebouw aanbesteed. De opdracht om de nieuwe kerk en pastorie te ontwerpen werd gegeven aan de Rotterdamse, oud-katholieke, architect P.A. Weeldenbrug (1849-1912).⁸⁰ Het eerste ontwerp van het kerkgebouw had twee torens aan weerszijden van de hoofdingang, maar dit werd door de opdrachtgevers als hoogmoedig gezien en afgekeurd. Het tweede ontwerp van de architect is wel goedgekeurd en tot uitvoering gekomen.⁸¹ De kerk en pastorie zouden aan het Melkpad worden gebouwd, die destijds aan de rand van het dorp lag. Het werk werd aan een aannemerscombinatie uit Utrecht aanbesteed voor een prijs van 62.565 gulden, en op 29 mei 1888 kon de eerste steen worden gelegd door pastoor Gul.⁸² De bouw van de kerk wordt beschreven als aanvankelijk voorspoedig, maar dat door constructieproblemen werd er vertraging opgelopen. Uiteindelijk kon op 10 december 1889 de kerk worden ingewijd.⁸³

Figuur 17 Interieur van de Sint-Vituskerk (<https://kerkfotografie.nl/sint-vitus-hilversum-melkpad/>, geraadpleegd 3 augustus 2024)

⁷⁹ Martien Parmentier, *Geschiedenis van (oud-)katholiek Hilversum: 1589-1889*, Vitale kerk 1 (Hilversum: Hilversum Verloren, 1989), 177.

⁸⁰ J.N. Van Ditmarsch, "De bouw van de nieuwe kerk", *De Oud katholiek* 85(1969)2310: 189.

⁸¹ Max Cramer en Jan Lamme, "Huis met Historie", *Hilversums Historisch Tijdschrift* 1989(1989) 4, 129-130.

⁸² Van Ditmarsch, "De bouw van de nieuwe kerk", 189

⁸³ Van Ditmarsch, "De bouw van de nieuwe kerk", 189.

De Sint Vituskerk is een driebeukige kruisbasiliek met vieringkoepel. De voorgevel van het kerkgebouw is vormgegeven met een middenrisaliet met klassieke zuilen en hoofdstel. In de onderlaag wordt de hoofdingang geflankeerd door Dorische zuilen. De hoofdingang is geplaatst in een rondboog met decoratieve sluitsteen en bestaat uit twee houtendeuren met daarboven een half rond fronton, waarin het timpaan een wereldbol bevat met aan weerszijde plantmotieven. Deze laag wordt afgesloten met een klassieke architraaf en fries, gedecoreerd met triglifien. In de tweede laag wordt een Christusbeeld geflankeerd door Ionische zuilen. Het beeld is geplaatst in een rondbogige nis, met aan weerszijden gevleugelde putti. Deze laag wordt in tweeën gedeeld door een cordonlijst, gedecoreerd met acanthusmotieven. De gevelbekroning bestaat uit een hoofdstel, waarvan het timpaan een voorstelling bevat van een kruis met doornenkroon omgeven door een stralenkrans en putti.

Het interieur van de Sint Vituskerk is grotendeels witgepleisterd. De scheibogen worden gedragen door Dorische pijlers. Hierop rusten een architraaf, fries en kroonlijst, gedecoreerd met triglifien. Hierboven bevinden zich weer pilasters met nog een kroonlijst, waarop uiteindelijk het tongewelf rust. De koepel heeft een cassettenplafond en is gedecoreerd met zingende engelenhoofden. Het cassettenplafond van de apsis heeft rozetten in plaats van de vierkanten detaillering van de koepel. De koepel wordt belicht door ronde glas-in-loodramen, waartussen stucwerken ornamentatie is aangebracht. Onder de vensters hangen guirlandes die worden opgehouden met rozetvormige medaillons. Tussen de guirlandes hangen dennenappels die met linten zijn vastgemaakt aan de medaillons.

De twee uitersten van het transept zijn vormgegeven als tempel fronten, met Dorische halfzuilen en een hoofdstel. De bekroning bestaat uit een kleiner tempelfront. In het linker transept is tussen twee Dorische pilasters een buste van Sint Petrus geplaatst, en in het rechter transept een buste van Sint Paulus (fig. 20). Beide zijden zijn geornamenteerd met festoenen, gedragen door putti. Achter de bustes ligt een ronde lijst van acanthusbladeren, dit geeft de indruk van een aureool. De pilasters

worden geflankeerd door twee globes. De bekroning wordt afgesloten door een fronton, met een duif als symbool van de heilige geest in het timpaan.

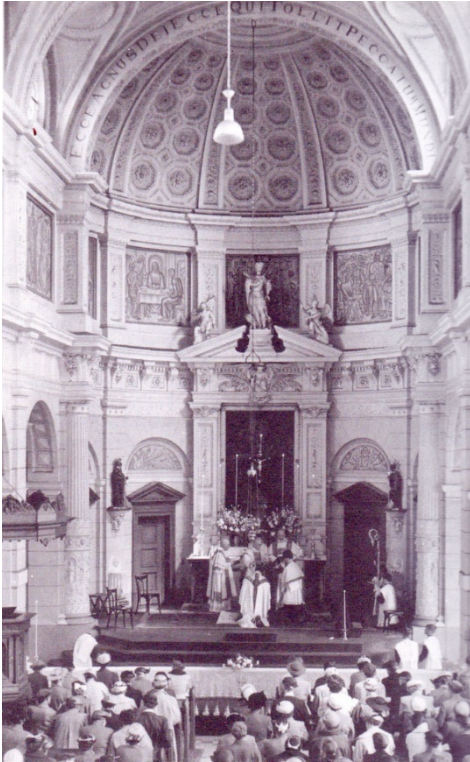

*Figuur 18 Detail van de koepel van de Sint Vituskerk
(<https://kerkfotografie.nl/sint-vitus-hilversum-melkpad/>,
geraadpleegd 3 augustus 2024)*

Delen van de inrichting van de oude schuilkerk werden overgebracht in het nieuwe kerkgebouw. Het hoogaltaar werd ontdaan van oude verflagen en werd opnieuw geschilderd en verguld. Dit was een barok altaar gedecoreerd met kolommen en kapitelen. Ook de achttiende-eeuwse zijaltaren van Sint Willibrordus en Sint Bonifatius kregen een plaats in het nieuwe kerkgebouw.⁸⁴ Tussen 1933 en 1944 worden schilderijen van bijbelscènes in de kerk toegevoegd, gemaakt door schilder Paul Determeyer (1892-1971). Door een brand in 1958 raakt een deel van de kerk zwaar beschadigd. De sacristie, waar de brand lijkt te zijn begonnen en de apsis lijden hier het zwaarste onder. Het hoogaltaar is volledig verwoest en ook het stucwerk heeft zware schade. De Hilversumse architect E.G. Middag krijgt de opdracht de kerk te restaureren

⁸⁴ Van Ditmarsch, “De bouw van de nieuwe kerk”, 189.

in de bouwstijl van Weeldenburg. Er wordt alleen gekozen om het hoogaltaar niet terug te brengen, maar een vrijstaand altaar te plaatsen.⁸⁵

Figuur 19 De apsis van de Sint Vituskerk in 1956 (foto *Geschiedenis van de Sint-Vitus aan het Melkpad 1889-1989*, Maria Blom-Blokland).

Figuur 20 Rechter transept van de Sint Vitus kerk (<https://kerkfotografie.nl/sint-vitus-hilversum-melkpad/>, geraadpleegd 3 augustus 2024).

Figuur 21 Interieur van de Sint-Vituskerk (<https://kerkfotografie.nl/sint-vitus-hilversum-melkpad/>, geraadpleegd 3 augustus 2024).

De stijl van de kerk wordt in de literatuur verschillend beschreven. In het boek *Oud-katholieke kerken* van Lia Schade van Westrum (2010), wordt de kerk beschreven

⁸⁵ Blom-Blokland, *Geschiedenis van de Sint-Vitus aan het Melkpad*, 122-125.

als neorenaissancestijl, en ook in een uitgave van het Hilversums Historisch Dagblad uit 1989 wordt het als neorenaissance geduid.⁸⁶ Henk Rosenberg noemt de Sint Vitus in *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* van Rosenberg (1972) juist als een van de zeldzame voorbeelden van neobarok in Nederland. In het Kennisbank artikel van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wordt eveneens de nadruk gelegd op de neobarokstijl van de kerk, in combinatie met neoclassicistische vormen. De kerk krijgt hier als neobarok kerkgebouw met vieringkoepel een hoge zeldzaamheidswaarde toegekend.⁸⁷

Deze verschillende stijlaanduidingen zijn niet verrassend, de kerk heeft elementen van zowel renaissance als barok. Uit briefcontact tussen de Rotterdamse pastoor Spit en de Hilversumse pastoor Gul wordt dit benadrukt. Hij schrijft dat de architect Weeldenburg meerdere reizen naar het buitenland heeft gemaakt en zich daardoor zeer aangetrokken voelt tot de renaissance en barok. De bouwwerken die hij op zijn reizen heeft gezien hebben hem geïnspireerd, en hij begon met grote voortvarendheid plannen te ontwerpen.⁸⁸

Ondanks dat de kerk renaissancevormen heeft, zijn ook de barokke invloeden goed zichtbaar. Zoals eerder genoemd werd over de architect gezegd dat hij zich aangetrokken voelde tot de barok. De rijke ornamentiek van de koepel en het transept, in de vorm van putti, guirlandes en zingende engelen, is hier het beste voorbeeld van. Koepels worden in *Bouwstijlen in Nederland* door Ronald Stenvert en Roland Blijdenstijn (2000), als de belangrijkste uiting van neobarok gezien, waarbij de Sint Vitus als voorbeeld wordt genoemd.⁸⁹ De oud-katholieke Sint Vitus kan niet anders worden omschreven dan een monumentaal kerkgebouw. De grote proporties, de geweldige cassettenplafonds, het gebruik van de klassieke orden en de ornamentiek laten zien dat deze kerk zeker kan worden gezien als een van de neobarokkerken van Nederland.

⁸⁶ Lia Schade van Westrum, *Oud-katholieke kerken: drie eeuwen verborgen erfgoed van een eigenzinnige geloofsgemeenschap* (Zutphen: Walburg Pers, 2010), 112, en Cramer en Lamme, "Huis met Historie", 130.

⁸⁷ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'Hilversum- Melkpad 12- Oud-katholieke St. Vituskerk' (<https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Monumenten/522722>, geraadpleegd 30 augustus 2024)

⁸⁸ Maria Blom-Blokland, *Geschiedenis van de Sint-Vitus aan het Melkpad: 1889 - 1989*, Vitale kerk 2 (Hilversum: Verloren, 1989), 9.

⁸⁹ Roland K. Blijdenstijn en Ronald Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland: 1040 - 1940*, 2., geheel vernieuwde dr. (Nijmegen: SUN, 2000), 84.

Oud-katholieke Heilige Petrus en Pauluskerk

Nieuwe Binnenweg 25, Rotterdam, monumentnummer 32801.

Figuur 22 Exterieur van de Paradijsskerk, Nieuwe Binnenweg 25, Rotterdam, P.A. Weeldenburg, 1910 (<https://www.heiligehuisjesrotterdam.nl/programma/open-kerk-paradijsskerk-2/>, geraadpleegd 5 augustus 2024).

Het ontstaan van de Heilige Petrus en Pauluskerk, ook wel Paradijsskerk genoemd, ligt in de in 1630 gestichte kapel in het geboortehuis van kapelaan Bernardus Hoogewerf (1613-1653) aan de Delftsevaart in Rotterdam. De kapel kreeg de naam ‘Het Paradijs’, genoemd naar het Clooster ten Paradyse dat daar in de veertiende eeuw had gestaan.⁹⁰ Op deze plaats werd in 1719 een schuilkerk gebouwd. Deze schuilkerk kreeg een barokinterieur, met rijke ornamentele aankleding waaronder Korintische pijlers, stucwerken engelen, een lichtkoepel, de preekstoel en het hoogaltaar. Ook na de godsdienstvrijheid in 1789 bleef de Paradijsskerk verscholen achter haar gevel aan de Lange Torenstraat. Pas in 1901 kreeg het kerkgebouw een als kerk herkenbare gevel.⁹¹ Al een paar jaar later, in 1907, bleek dat de kerk in slechte staat verkeerde. Het hout van de

⁹⁰ Schade van Westrum, *Oud-katholieke kerken*, 130.

⁹¹ Schade van Westrum, *Oud-katholieke kerken*, 130.

galerijen was verrot en delen van het stucwerk kwamen naar beneden. Vanwege de zowel bouwvalligheid als de slechte reputatie van de buurt waarin het zich bevond werd besloten een nieuwe kerk te bouwen.⁹²

Figuur 23 Interieur van de Paradijsskerk aan de Lange Torenstraat in Rotterdam, gebouwd in 1719 (<https://paradijsskerk.oudkatholiek.nl/over-ons/de-geschiedenis-van-de-parochie-van-de-hh-petrus-en-paulus/>, geraadpleegd 5 augustus 2024).

In *Het huis oud & nieuw* betreft Jan Kalf (1873-1954) in 1908 de verlating en verkoop van het kerkgebouw en vreest voor mogelijke sloop. Hij spreekt zijn begrip uit voor de keuze van het kerkbestuur om het gebouw en de wijk te verlaten, maar het valt hem zwaar dat een kerkgebouw met een interieur van hoge artistieke waarde met sloop wordt bedreigd.⁹³ Kalf zijn pleidooi heeft geen invloed gehad; de oude paradijsskerk heeft enkele jaren leeggestaan en werd later toch gesloopt.⁹⁴ De parochie kocht een perceel aan de Nieuwe Binnenweg en de architect P.A. Weeldenburg, die zelf parochiaan was in Rotterdam, kreeg de opdracht om het nieuwe gebouw te ontwerpen.⁹⁵

Van de architect werd gevraagd om de kerk in dezelfde stijl als de oude schuilkerk

⁹² E. Wiersum, 'De oud-katholieke kerk aan den Nieuwe Binnenweg te Rotterdam', *Buiten*, 20(1926)18, 208.

⁹³ Jan Kalf, 'Een bedreigd monument', *Het Huis oud & nieuw* 6 (1908), 249-251.

⁹⁴ Wiersum, 'De oud-katholieke kerk aan den Nieuwe Binnenweg te Rotterdam', 208.

⁹⁵ Schade van Westrum, *Oud-katholieke kerken*, 130.

te ontwerpen. De kostbare barokke inventaris die uit de oude schuilkerk werd meegenomen zou zo volledig passen in het nieuwe gebouw.⁹⁶ Deze inventaris bestond onder andere uit het hoogaltaar, de preekstoel, communiebank en de doopvont. In 1910 is het nieuwe kerkgebouw af en het wordt op 30 juni van dat jaar feestelijk ingewijd.⁹⁷ De verhuizing van de parochie en de kerkinventaris blijkt een goede keuze te zijn geweest als in 1940 het noodlot toeslaat. In het bombardement is een groot deel van de binnenstad volledig verwoest, waaronder ook de locatie van de oude schuilkerk. Door de verhuizing naar de Nieuwe Binnenweg is de Paradijsskerk een van vier historische kerken in Rotterdam waarvan het interieur gespaard is gebleven.⁹⁸

De Paradijsskerk aan de Nieuwe Binnenweg is opgezet als een basilicale kerk. De gevel is voorzien van twee torens, zoals in het oorspronkelijke ontwerp van de Sint Vituskerk in Hilversum waren verwerkt. Het exterieur bestaat voornamelijk uit baksteen. De gevel heeft een middenrisaliet vormgegeven als een dubbel tempelfront. De eerste laag hiervan bestaat uit het voorportaal waarin de hoofdingang is gelegen. Het hoofdgestel wordt gedragen door vier Dorische zuilen, die worden gespiegeld in de muur door Dorische pilasters. Het eerste hoofdgestel bestaat uit een architraaf, fries met triglifien en een boogvormig fronton, waardoor de bekroning de vorm van een spiegelboog krijgt. De architraaf en fries worden als cordonlijst doorgetrokken over de gehele breedte van het pand. Het fronton wordt doorbroken door een engelenbeeld dat met open handen naar beneden gebaart. Onder de engel staat de tekst “Vrede zij ulieden.” De hoofdingang zelf bestaat uit twee houten dubbele deuren. Boven de deuren is een half rond houten paneel geplaatst, waardoor de deuren een rondbogig uiterlijk krijgen.

De tweede laag is eveneens vormgegeven als een tempelfront. Geflankeerd door vier Ionische zuilen is een glas-in-loodvenster geplaatst. Door de brede stijlen geeft het venster de indruk van een drielicht. Het venster wordt ook in de lengte in tweeën gedeeld door een cordonlijst, die door de breedte van de middenrisaliet loopt. De top van het venster heeft een golvende vorm, waarvan het midden het hoogste punt is. Op de zuilen rust de gevelbekroning in de vorm van een hoofdgestel. In plaats van een driehoekig

⁹⁶ Schade van Westrum, *Oud-katholieke kerken*, 130.

⁹⁷ Wiersum, ‘De oud-katholieke kerk aan den Nieuwe Binnenweg te Rotterdam’, 208.

⁹⁸ Schade van Westrum, *Oud-katholieke kerken*, 130.

fronton is ook hier de bekroning vormgegeven als een spiegelboog. Hierin is een mozaïek geplaatst met voorstelling van de zegening der kinderen door Jezus. De architraaf en het fries worden als cordonlijst doorgetrokken rond de torens. De torens hebben een barokke bekroning in de vorm van een Wels helmdak.

Figuur 24 Interieur van de Paradijkskerk (<https://kerkfotografie.nl/paradijkskerk-rotterdam/>, geraadpleegd 5 augustus 2024).

Het interieur van de Paradijkskerk is zoals eerder gezegd ontworpen in de stijl van de barokke schuilkerk, en heeft daarom veel overeenkomsten. De grootste verschillen zijn dat de galerijen en de koepel van de schuilkerk, achterwege zijn gelaten in het nieuwe gebouw. De kerk is driebeukig, maar de twee zijbeuken eindigen niet in zijaltaren, in plaats daarvan hangen er schilderijen waar dwars onder kerkbanken zijn geplaatst. De kerk is grotendeels witgepleisterd, maar aan de wanden is een houten lambrisering geplaatst. De scheibogen van de zijbeuken worden gedragen door Ionische zuilen, die aan de wanden worden gespiegeld door Ionische pilasters. De zuilen en pilasters hebben een paarsbruine kleur gekregen. Het barokke hoogaltaar stammende uit de oude schuilkerk is vervaardigd door de Antwerpse Alexander Pluskens tussen 1720 en 1725 uit lindehout. Het hout is gemarmerd in witte, zwarte en bruine kleuren en heeft vergulde detaillering. Aan weerszijden van het altaar zijn reliëfs toegevoegd, die waarschijnlijk stammen uit de zeventiende-eeuwse kapel. Ze stellen de graan- en

wijnoogst voor, en symboliseren het vlees en bloed van Christus.⁹⁹ In de tweede laag van het hoogaltaar zijn vier Korintische pilaster geplaatst. In het midden bevindt zich het altaarstuk, een schilderij van Jezus op de berg van H.M. Luns uit 1910. Aan de linkerhand van het altaarstuk is een beeld van Sint Petrus en aan de rechterhand een van Sint Paulus, de heiligen aan wie de kerk is gewijd. De bekroning van het hoogaltaar is een beeldengroep van Jezus die de sleutel van de hemel overhandigt aan Petrus. Boven hen zijn twee putti, met achter hen een gouden stralenkrans. Aan de zijkanten zijn twee engelen gezeten op grote voluten, waarvan guirlandes hangen.

Figuur 25 Hoogaltaar van de Paradijskerk (<https://kerkfotografie.nl/paradijskerk-rotterdam/>, geraadpleegd 5 augustus 2024).

Het tongewelf van de kerk is gedecoreerd met stucwerk, gebaseerd op het stucwerk van de oude schuilkerk. De aansluitingen van de kroonluchters zijn gedecoreerd met engelenhoofden, met hieromheen een cartouche met plantmotieven. In plaats van strikt rechte lijnen en hoeken, zijn de uiteinden van de vorm rondbogig en worden de hoeken opgelost. In het midden van het gewelf is het stucwerk gedetailleerder. Dit is de plaats waar in de schuilkerk de lichtkoepel zou zijn geweest. In referentie hiernaar is in een achthoekig medaillon een gouden zon geplaatst met

⁹⁹ Schade van Westrum, *Oud-katholieke kerken*, 132-134.

daaromheen putti. Het medaillon wordt gedragen door engelen, die gezeten zijn op s-vormige ornamenten. Bij de aanzet van het gewelf is aan beide kanten een vaas ornament geplaatst. Om daglicht in de kerkruimte te krijgen is onder het gewelf een laag van kleine vensters gemaakt. Deze vensters zijn verdeeld in drieën, met daartussen kariatiden, die het gewelf lijken te dragen. Bij de apsis zijn de kariatiden verdubbeld.

Figuur 26 Het stucwerk van de Paradijskerk (<https://pbase.com/pijkkuiperi/image/160247213>, geraadpleegd 5 augustus 2024).

De Paradijskerk in Rotterdam is een van de beste voorbeelden van een neobarok kerkinterieur in Nederland. De vormtaal van de kerk is direct gebaseerd op een barok voorbeeld, en kan daarom niet anders dan als neobarok worden aangeduid. Hoewel de Sint Vitus een monumentalere kerk is, laat de Paradijskerk de theatraliteit van de barok zien in haar opzet. Alle focus wordt direct naar het rijke hoogaltaar getrokken. De interieurafwerkingen zijn grotendeels gebaseerd op de klassieke vormtaal, met de Ionische zuilen, tandlijsten en kariatiden. De bogen lijnen en vormen die zichtbaar zijn in het altaar worden herhaald in het stucwerk in de vorm van voluten en s-vormen. Dit samen met de engelen maken een bewegend en plastisch geheel, zo kenmerkend voor de barokke bouwkunst.

Rooms-katholieke Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara

Markt 57, Oudenbosch, monumentnummer 31938.

Figuur 27 Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara, Oudenbosch, 1865-1892, P.J.H. Cuypers en G. van Swaay (foto Michiel Verbeek),

De plaats waar nu de Basiliek van de heiligen Agatha en Barbara staat, heeft een lange kerkelijke geschiedenis. Al in 1424 wordt daar de gotische dorpskerk, de Sint Agathakerk, gebouwd, die daar eeuwenlang op haar plaats blijft. In 1842 wordt Willem Hellemons (1810-1884) pastoor in Oudenbosch, nadat hij in Rome zijn opleiding tot priester had afgemaakt en aldaar tot priester was gewijd. Door zijn studietijd in Rome was Hellemons uiterst pausgezind en onder zijn toezicht werd Oudenbosch een centrum in Nederland van het ultramontanisme. Dit is een discipline binnen het katholicisme waarbij de autoriteit van de paus centraal staat. De sterk verouderde Sint Agathakerk was bouwvallig en werd snel te klein voor de snelgroeiende rooms-katholieke gemeente van het dorp. Om deze redenen besluit pastoor Hellemons dat een nieuwe kerk moet worden gebouwd.¹⁰⁰

Deze kerk zou niet zomaar een kerk worden, Hellemons wilde een kerkgebouw

¹⁰⁰ Beyer e.a., *Kerkinterieurs in Nederland*, 250.

naar Rooms voorbeeld laten bouwen. In zijn ogen waren de kerken van Rome niet alleen producten van kunst en wetenschap, maar ontwerpen die vanuit de hemel waren neergedaald. Hellemons was boven alle kerken van Rome het meeste aangetrokken tot de Sint Pieterbasiliek, maar ook de Sint Jan van Lateranen lag dicht bij zijn hart, omdat hij daar in 1833 tot priester was gewijd.¹⁰¹ Hoewel de katholieke architect P.J.H. Cuypers met name bekend is voor zijn neogotische en neorenaissance bouwwerken, werd hij door pastoor Hellemons gekozen om de nieuwe kerk van Oudenbosch te ontwerpen. In 1863 stuurt de pastoor Cuypers naar Rome om daar de architectuur te bestuderen. De architect zelf was niet onder de indruk van renaissance en barokke bouwwerken van Rome, en over de Sint Pietersbasiliek was hij allesbehalve positief. Hij beschreef de bouwwerken in een lezing in 1889 als de tegenstelling van logica in kunst, de nieuwe Sint Pieterbasiliek had de plaats van haar voorganger toegeëigend, die naar zijn mening wel de logische principes van christelijke architecten had gevolgd.¹⁰² Cuypers maakte zelfs zulke negatieve opmerkingen, dat hij bijna het Vaticaan was uitgestuurd.¹⁰³

Ondanks Cuypers zijn afgunst naar de Sint Pieter, kreeg hij van Hellemons de opdracht om een verkleinde kopie te ontwerpen in Oudenbosch. In de kopie zouden de afmetingen van de oorspronkelijke Sint Pieter ongeveer worden gehalveerd, en voornamelijk het interieur moest zo getrouw mogelijk worden.¹⁰⁴ In 1865 ging de bouw van start. Op verschillende momenten in het langdurige bouwproces werden de werkzame kunstenaars naar Rome gestuurd om daar de architectuur en kunstwerken te bestuderen, en beeldmateriaal te verzamelen om terug in Nederland als referentie te dienen.¹⁰⁵ In 1880 is de bouw van het schip afgerond, maar het werk zal nog lange tijd door gaan. In 1892 wordt door Gerard van Swaay (1867-1945), de façade van de kerk ontworpen, als een kopie van de Sint Jan van Lateranen in Rome. Als de façade is afgemaakt wordt de kerk in 1892 gewijd aan de Heiligen Agatha en Barbara. Het beschilderen en decoreren van het interieur duurde echter nog tot in de jaren dertig, toen het onder leiding van Cornelis Raaijmakers (1889-1961) uit Oudenbosch in 1936 werd afgerond. In 1912 wordt de kerk in een plechtige eredienst tot Basilica Minor verheven, en staat vanaf dan bekend als de Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara.¹⁰⁶

In deze zelfde periode werd door pastoor Hellemons ook een ander groot bouwproject uitgevoerd. Tussen 1865 en 1866 werd het jongensinternaat Instituut Saint-Louis en de bijbehorende kapel gebouwd, naar ontwerp van Theodorus Florschütz en Josephus Boosten. Het complex werd gebouwd voor de Congregatie der Broeders van

¹⁰¹ S.L. De Blaauw, 'Ultramontane ambivalence: the architect P.J.H. Cuypers and his first journey to Rome', in *Aux quatre vents: A Festschrift for Bert W. Meijer*, door A. Boschloo e.a. (Florence: Centro Di, 2002), 358.

¹⁰² De Blaauw, 'Ultramontane ambivalence', 355.

¹⁰³ Beyer e.a., *Kerkinterieurs in Nederland*, 250.

¹⁰⁴ Beyer e.a., *Kerkinterieurs in Nederland*, 250.

¹⁰⁵ De Blaauw, 'Ultramontane ambivalence', 358.

¹⁰⁶ Beyer e.a., *Kerkinterieurs in Nederland*, 250-253.

Oudenbosch, die door Hellemons was gesticht. Ook voor dit complex werden voorbeelden gezocht in Rome, en de barokke kapel kreeg net zoals de kerk van de Heiligen Agatha en Barbara als façade een verkleinde kopie van de Sint Jan van Lateranen.¹⁰⁷ Gerard van Swaay die later de facade van de kerk zou ontwerpen, was een oud-leerling van Saint-Louis en ontwierp in 1888 de koepel voor de kapel van het instituut.¹⁰⁸

De Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara is een driebeukige kruiskerk. De façade, gebaseerd op de Sint Jan van Lateranen, is drie traveeën breed, verdeeld door composieten zuilen en pilasters. De onderste laag bestaat uit het basement van de pilasters en halfzuilen, waarvan de lengte twee bouwlagen spant. Hiertussen zijn de hoofdingang en twee zijingangen gelegen. Het voorportaal van de zijingangen wordt gedragen door twee composieten halfpijlers en twee composieten pilasters. Het voorportaal van de hoofdingang wordt gedragen door vier composieten zuilen, twee halfpijlers en vier pilasters. Alle deuren zijn van hout en hebben door de bovenlichten een rondbogig uiterlijk.

In de tweede laag zijn de kapitelen van de pilasters en halfzuilen te zien. De zijkanten bestaan elk uit dubbele pilasters. Richting het midden is aan weerskanten een enkele pilaster zichtbaar. Hiervoor zijn aan beide kanten twee halfzuilen geplaatst, waardoor een middenrisaliet ontstaat. Achter de halfzuilen en pilasters loopt een galerij, rustende op de zuilen en pilasters rond de ingangen. De galerij spiegelt de rondbogen van de hoofd- en zijingangen in de eerste laag. Boven de zijingangen is dit gespiegeld in het rondbogige portaal, gedragen door composieten halfpijlers en pilasters, waarin rondbogige blinde nissen zijn geplaatst. Boven de hoofdingang is eveneens een rondbogig portaal geplaatst, gedragen door composieten zuilen en pilasters, maar hier is een rondbogig venster. Over de gehele breedte van de galerij spant een balustrade. De gevelbekroning bestaat uit een hoofdgestel. Het fries heeft geen decoratie, maar de naam van de kerk en het bouwjaar van de gevel. De bekroning heeft boven de middenrisaliet een driehoekig fronton, met in het timpaan een klok, met aan weerszijden

¹⁰⁷ De Blaauw, 'Ultramontane ambivalence', 358.

¹⁰⁸ Beyer e.a., *Kerkinterieurs in Nederland*, 250.

Figuur 28 Interieur van de Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara (<https://www.grootstemuseum.nl/nl/alle-locaties-en-hun-openingstijden/basiliek-van-de-heilige-agatha-en-barbara/>, geraadpleegd 8 augustus 2024)

een engel. Boven de kroonlijst en het timpaan is nog een laag met een attiek, waarop heiligenbeelden zijn geplaatst. In het midden is een beeld van Jezus met zijn kruis.

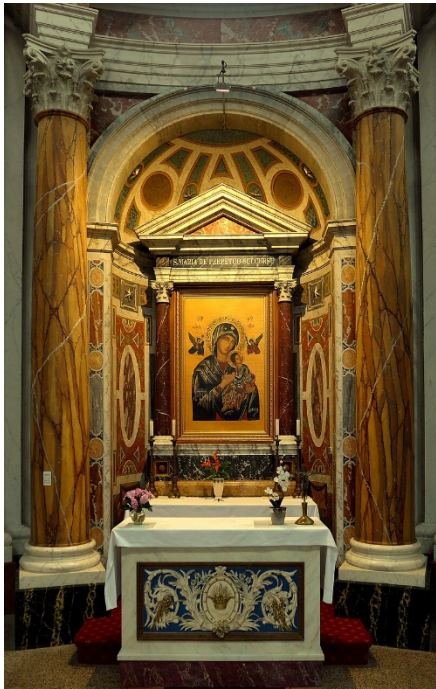
Het interieur is uiterst gedetailleerd met schilderijen, gemarmerd en verguld hout en stucwerk. De gemarmerde wanden zijn geschilderd in verschillende kleuren marmer, waaronder roze, grijs, geel en bruin. De hoofdopzet van de kerk is hetzelfde als die van de Sint Pieterbasiliek in Rome, met drie beuken, waarvan de scheibogen worden gedragen door zware pijlers, vormgegeven als dubbele composieten pilasters. De middenbeuk wordt overdekt door een tongewelf met verguld cassettenplafond. De zijbeuken worden overdekt door ovalen koepels, gedragen door composieten zuilen. De top van de koepels bestaan uit lantaarns waardoor daglicht in de zijbeuken kan schijnen.

Evenals in het origineel is het celebratiealtaar in het midden van het kruis geplaatst onder een baldakijn. Dit geeft de kerk het idee van een centraalbouw. De baldakijn rust op vier gedraaide zuilen en is, een verkleinde maar getrouwe, kopie van het origineel door Gian Lorenzo Bernini (1598-1660). Het werd door van Swaay ontworpen in 1883 en uitgevoerd in verguld gips.¹⁰⁹ Op de hoeken staan engelen met guirlandes, en in het midden draagt een putto de pauselijke tiara. De vier gedraaide zuilen hebben composieten kapitelen en zijn gedecoreerd met plantmotieven en kleine putti. Boven het centrale kruis ligt de centrale koepel van de basiliek. De koepel is beschilderd met afbeeldingen van heiligen, omgeven door gouden sterren en engelen.

Het transept en de apsis zijn vormgegeven als drie halfronde uitstulpingen vanuit het kruis. De zijkapellen en de hoofdapsis hebben elk een tongewelf met cassettenplafond, en eindigen met een halve koepel. In het westertransept staat het altaar van het Onbevleete Hart van Maria en in het oostertransept staat een altaar voor Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand. Beide altaren staan in een rondbogige nis,

¹⁰⁹ Beyer e.a., *Kerkinterieurs in Nederland*, 253.

die wordt gedragen door bruin gemarmerde composieten zuilen. De omlijsting van de altaarstukken is vormgegeven als een tempelfront, met zuilen, een hoofdgestel en fronton.

Figuur 30 Oostertransept van de Basiliek (foto Arie den Boom).

Figuur 29 De hoofdkoepel van de Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara (foto Roger Veringmeier).

Het sacramentsaltaar is in de hoofdapsis gelegen en gemaakt in 1903. Het altaar zelf is geen kopie van de Sint Pieterbasiliek, maar boven het altaar en tabernakel is een gedeelte van de Cathedra Petri, door Bernini in 1653, gekopieerd. In een glas-in-loodraam is de heilige geest in de vorm van een duif afgebeeld. Het raam wordt omringd door een vergulde sculptuur van wolken, zonnestalen en zeven aartsengelen, waardoor het lijkt alsof de toeschouwer richt de hemel in kijkt. Op het altaar staat in het Midden het tabernakel, vormgegeven als kleine koepelkerk. Aan de zijkanten van het altaar zijn vier kerkleraren geplaatst. Dit zijn Paus Gregorius I, Sint Basilius, Sint Gregorius van Nazianze en Sint Hieronymus.

Figuur 31 Hoogaltaar van de Basiliek (foto Anton van Daal).

De Sint Pieterbasiliek in Rome heeft een lange bouwgeschiedenis die werd begonnen in 1506 in opdracht van Paus Julius II (1443-1513). Hoewel een deel van de kerk al in de renaissance is gebouwd, is de kerk in de zeventiende eeuw voltooid door Carlo Modero (1556-1629) en Bernini. Hierdoor vertoont de Sint Pieter, en daarmee ook de Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara veel kenmerken van de barokke architectuur. In het proefschrift *Een sterke toren in het midden der stad* van Herman Wesselink (2018) wordt de Basiliek van Oudenbosch dan ook genoemd als een van de zeldzame voorbeelden van neobarok in Nederland.¹¹⁰ De rijke ornamentiek van de kerk is onmisbaar, met de heiligenbeelden, gemarmerde zuilen en vergulde ornamenten. Waar de Sint Vitus van Hilversum met name de monumentaliteit van de barok liet zien, en de Paradijkerk in Rotterdam de theatraliteit, komen deze aspecten samen in de Basiliek in Oudenbosch. Alhoewel de Basiliek niet de afmetingen heeft van haar voorbeeld in Rome, is het nog steeds een machtig gebouw om te zien. Het glas-in-loodraam omringd met de gouden stralenkranz boven het hoogaltaar trekt zelfs vanaf de ingang de aandacht. Omdat de kerk in veel van haar afwerkingen direct is gebaseerd op haar barokke voorbeeld kan het interieur niet anders worden omschreven dan neobarok. Ook in *Kerkinterieurs in Nederland* wordt de baldakijn van Van Swaay beschreven als een

¹¹⁰ H.E. Wesselink, 'Een sterke toren in het midden der stad: Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen' (Amsterdam, Vrije Universiteit Amsterdam, 2018), 55.

neobarok meubel.¹¹¹ Met haar meubilair en ornamentiek is de Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara het meest uitgesproken voorbeeld van neobarok in Nederland.

¹¹¹ Beyer e.a., *Kerkinterieurs in Nederland*, 253.

Conclusie

In deze scriptie is onderzoek gedaan naar de neobarok in Nederlandse kerkinterieurs. Het doel hiervan was om meer licht te schijnen op een stijl die in de literatuur weinig aandacht heeft gekregen. Als neobarok een plaats kreeg in een publicatie werd over het algemeen alleen om de zeldzaamheid van deze stijl te benadrukken. Deze zogenaamde zeldzaamheid was de aanleiding om deze masterscriptie te richten op de neobarok. De centrale vraag die in dit onderzoek werd gesteld was: hoe is de neobarokstijl in Nederlandse kerkinterieurs tot uiting gekomen tussen 1825 en 1920?

In het eerste hoofdstuk werd onderzocht hoe de neobarok zich had ontwikkeld in Nederlands religieus erfgoed. Om dit te kunnen onderzoeken was het eerst van belang om de neobarok te definiëren en de stilistische kenmerken van de stijl vast te leggen. Zoals de naam suggereert wordt met de neobarokstijl teruggegrepen op de stijlprincipes van de barokstijl, die in kunst en architectuur tussen ongeveer 1580 en 1750 is toegepast. Het probleem met de barok is alleen dat het een veelomvattende stijl aanduiding is, die volgens architectuurhistorici moeilijk te definiëren is.¹¹² Om hier toch een beeld bij te krijgen zijn de definities en duidingen van de barokstijl van verschillende kunst- en architectuurhistorici naast elkaar gelegd.

Het meest duidelijke kenmerk van de barokstijl is de toepassing van de klassieke orde zoals ook bekend is bij renaissance en classicistische architectuur. Er wordt veelvuldig gebruikgemaakt van zuilen, pilasters, hoofdgestellen en timpanen, die voornamelijk zijn gebaseerd op de architectuurtraktaten van bijvoorbeeld Serlio en Scamozzi. Waar de barok van het classicisme gaat afwijken is het gebruik van de ruimte. Waar eerder strakke en rechte lijnen de voorkeur hadden, wordt in de barok gebruik gemaakt van golvende en gebogen vormen die de hele ruimte bundelen tot een bijna bewegende compositie.¹¹³ Deze monumentale architectuur wordt vervolgens gecombineerd met rijke en plastische ornamentiek waarin naturalistische mensfiguren, engelen, planten en objecten worden omgeven door gouden stralenkransen.

De ontwikkeling van de barok in kunst en architectuur is grotendeels te danken aan de contrareformatie, die ontstond als een reactie van het Katholicisme op het

¹¹² Ter Kuile, *De bouwkunst van Hellas tot Heden*, 184.

¹¹³ Ter Kuile, *De bouwkunst van Hellas tot Heden*, 184.

Protestantisme na het Concilie van Trente (1545-1563). Met de barokstijl werden de opvattingen en dogma's vorm te geven binnen de katholieke kerken.¹¹⁴ Omdat Nederland het na de reformatie vanaf 1580 verboden was voor katholieken om openbaar hun geloof te belijden, heeft de barok zich in Nederland voornamelijk geuit in schuilkerken. Waar dit aanvankelijk kleine huiskerken waren, groeide deze in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw uit tot representatieve kerkruimtes, ingericht met rijk barokinterieur.¹¹⁵

Nadat de geloofsvrijheid in 1798 werd vastgelegd in de Nederlandse grondwet, waren alle kerkgenootschappen vrij om openbare kerken te bouwen. Om de bouw van deze kerken te financieren kon vanaf 1815 bij het Ministerie van Eredienst subsidie worden aangevraagd. Voordat kon worden gebouwd moest alleen tot 1868 wel toestemming worden gegeven op de bouwplannen. Om deze goedkeuring te garanderen werd veelal gekozen om een ingenieur van het ministerie het gebouw te laten ontwerpen. Dit resulteerde in de waterstaatskerken.¹¹⁶

Terwijl het exterieur van deze kerken vaak werd uitgevoerd in neoclassicistische trant, was het interieur een ander verhaal. In de kerkinterieurs werd teruggegrepen op het katholieke schuilkerk verleden, waarin de kerkgangers waren gewend aan de barokke aankleding. Dit leidde ertoe dat deze nieuwe kerken werden voorzien van een neobarok interieur, waarmee de katholieke.¹¹⁷

Om de neobarok in een bredere context te plaatsen is de toepassing van de neobarok in omringende Europese landen onderzocht. Hieruit werd duidelijk dat, waar de neobarok in Nederland voornamelijk een kerkelijke stijl was, het in omringende landen een andere toepassing kreeg. In Frankrijk, Duitsland en Engeland was de neobarok boven alles een manier om nationale trots uit te drukken.¹¹⁸ In Frankrijk werden tijdens de regeerperiode van Louis Napoleon tussen 1852 en 1870 grote bouwprojecten opgezet om het stadsbeeld van Parijs te verbeteren. De stijl werd *Second Empire* genoemd en hierbij werd teruggegrepen op de Franse barok, met als grootste voorbeeld het paleis van Versailles.¹¹⁹

¹¹⁴ Zirpolo, *Historical dictionary of Baroque art and architecture*, 1.

¹¹⁵ De Beer, 'Schuilkerken', 7.

¹¹⁶ Melchers, 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw', 39-40.

¹¹⁷ Van Hest, 'Waterstaatskerken', 6.

¹¹⁸ Heuvel en Verbrugge, *Geschiedenis van de bouwkunst*, 192.

¹¹⁹ Bergdoll, *European architecture 1750-1890*, 256.

In Duitsland ontstond de herwaardering van de barok, na de vorming van het Duitse keizerrijk in 1871 om. De neobarok wordt hier meestal aangeduid met de term Wilhelmisme, naar keizer Wilhelm I. De grootsheid en monumentaliteit van de barok werd hier gezien als de ideale manier om de nationale trots van het pas gevormde keizerrijk te tonen.¹²⁰

In het Verenigd Koninkrijk werd in de tweede helft van de negentiende eeuw gezocht naar een nationale stijl. Bij de *Arts van Crafts Movement* ontstond tijdens deze zoektocht een herwaardering van de architectuur van de zeventiende en achttiende eeuw, met als grote voorbeeld de barokarchitect Christopher Wren. De toepassing van neobarok, hier *Edwardian Baroque* genoemd, begon rond 1880 met meer ingetogen vormen, maar meer richting de eeuwwisseling werden uitbundige bouwprojecten opgezet.¹²¹ Hoewel de stijl teruggreep op zeventiende- en achttiende-eeuwse architectuur, werd de *Edwardian Baroque* toch gezien als originele en progressieve architectuur.¹²²

In het tweede hoofdstuk is door middel van inventariserend onderzoek geprobeerd meer inzicht te krijgen in de daadwerkelijke cijfers van neobarokke kerkinterieurs in Nederland. Uit het literatuuronderzoek was duidelijk geworden dat de neobarokstijl als totale bouwstijl zeer zeldzaam is in Nederland, maar dat achter classicistische gevels, soms een neobarok interieur verscholen gaat. Om de neobarokke kerkinterieurs te inventariseren werden het Rijksmonumentenregister en de twaalfdelige boekenserie *Monumenten in Nederland*. In totaal zijn bij deze inventarisatie 73 kerken gevonden die een neobarok interieur of interieuronderdeel hebben. Dit was een veel hoger aantal dan aanvankelijk was verwacht, door de benadrukking van de zeldzaamheid in de literatuur. Hoewel het in veel gevallen niet gaat om een volledig neobarok interieur, beschikt een groot deel van de geïnventariseerde kerken over meer dan één neobarok interieuronderdeel, vaak een altaar, preekstoel of orgel.

De zogenaamde zeldzaamheid van de neobarok in literatuur omtrent (kerk)architectuur, wijst erop dat in deze publicaties niet genoeg aandacht wordt besteed aan kerkinterieurs. 73 kerken is maar een klein aantal in vergelijking met het

¹²⁰ Heuvel en Verbrugge, *Geschiedenis van de bouwkunst*, 194.

¹²¹ Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 60.

¹²² Service, *Edwardian architecture: a handbook*, 142.

hele kerkenbestand van Nederland, maar vanuit literatuur wordt de indruk gewekt dat er maar een vijftal neobarokke kerken in Nederland zouden zijn.

In dit tweede hoofdstuk zijn de geïnventariseerde kerken met elkaar vergeleken op basis van hun denominatie, locatie, bouwtijd en de vorm of toepassing van de neobarok. Zoals werd verwacht vanuit het vooronderzoek is de neobarok een voornamelijk katholieke bouwstijl. Ongeveer 77% van alle geïnventariseerde kerken was katholiek, met 54 rooms-katholieke kerken en 2 oud-katholiek. Andere denominaties die voorkwamen waren hervormd, gereformeerd en doopsgezind.

Deze verdeling van de neobarokstijl tussen katholieke en protestante denominaties zette zich door in de locaties van de kerken binnen Nederland. Noord-Brabant en Limburg hebben traditioneel het hoogste aantal katholieke inwoners, en deze twee provincies huizen samen dan ook ongeveer 41% van alle kerken met een neobarok interieur of interieuronderdeel.

Anders dan de verwachting was de datering van de neobarokke kerkinterieurs. Uit het aanvankelijke vooronderzoek werd verwacht dat de neobarok in Nederland ongeveer tussen 1850 en 1910 was uitgevoerd. Door de toepassing van de neobarok in waterstaatskerken, werd dit beeld als wat genuanceerder, maar uit de inventarisatie blijkt dat ongeveer 40% van de neobarokke interieuronderdelen stammen van voor 1850. Met de vroegste al rond 1825. Het jongste neobarokke onderdeel dat uit de inventarisatie naar voren is gekomen komt uit 1920.

De stilistische kenmerken van de geïnventariseerde neobarokke onderdelen, komen goed overeen met de kenmerken die in het eerste hoofdstuk zijn vastgesteld voor de barok en daarmee neobarok. Er wordt veelvuldig gebruikgemaakt van de klassieke orden, zoals zuilen, pilasters en hoofdgestellen. Deze architectonische vormen worden vervolgens aangevuld met rijke ornamentiek in de vorm van sculpturen zoals engelen, heiligenbeelden, planten en objecten, die vaak verguld worden vormgegeven. Een neobarok kerkinterieur is als het ware een theater waarin alle aandacht op het hoogaltaar wordt gevestigd. Preekstoelen, communiebanken, biechtstoelen en orgels zijn bijna sculpturen op zich, die allen bijdragen aan de theatrale beleving van de ruimte.

Een beperking van de inventarisatie is dat de bronnen waarop het gebaseerd geen volledige weergave zijn van het kerkenbestand van Nederland. Door *Monumenten in Nederland* en het Rijksmonumentenregister te gebruiken als bronnen, worden

voornamelijk rijksmonumenten meegenomen. Het is goed mogelijk dat er kerken met neobarokke interieurs zijn die een provinciale, gemeentelijke of zelfs geen monumentstatus hebben. Een verdere beperking is dat niet alle monumenten in deze bronnen worden beschreven met een stilistische duiding, waardoor kerken met neobarokke interieurs of interieuronderdelen kunnen zijn gemist.

In het derde en laatste hoofdstuk zijn drie neobarokke kerken nader onderzocht als casusstudies. De gekozen kerken zijn de oud-katholieke Sint Vituskerk in Hilversum, de oud-katholieke kerk van de Heiligen Petrus en Paulus, ofwel Paradijskerk, in Rotterdam en de Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara in Oudenbosch. Van deze kerken is hun ontstaansgeschiedenis onderzocht om zo een reden te vinden voor de keuze om de kerk in neobarokstijl uit te voeren.

Bij de Sint Vitus was er niet zozeer sprake van een duidelijke reden voor de vormgeving van de kerk. Wel is uit briefcontact bekend dat de architect P.A. Weeldenburg door internationale reizen, erg geïnspireerd was geraakt door renaissance en barokke bouwwerken in Italië. Deze inspiratie kon goed tot zijn recht komen toen hij in 1888 de opdracht kreeg om een nieuw kerkgebouw te ontwerpen voor de parochie in Hilversum.

Voor de Paradijskerk en Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara was dit een hele duidelijke reden. In het geval van de Paradijskerk was het ontwerp van het kerkgebouw direct geïnspireerd door de schuilkerk waar de parochie tot dan toe had gekerkt. Wegens onder andere bouwvalligheid moest de parochie hun oude kerkgebouw verlaten, maar zij wilden de barokke inventaris met zich meenemen. Om te zorgen dat het meubilair volledig op haar plek kwam, werd aan de architect P.A. Weeldenburg gevraagd om het nieuwe gebouw te ontwerpen in de barokstijl van de oude schuilkerk.

In het geval van de Basiliek is de kerk een kopie van de Sint Pieterbasiliek in Rome, met de façade van de Sint Jan van Lateranen, ook in Rome. De reden hiertoe was de persoonlijke liefde van de pastoor Willem Hellemons, die zijn priesteropleiding in Rome had gevolgd. De pastoor stuurde in 1863 architect P.J.H. Cuypers naar Rome om daar de Sint Pieter te bestuderen, om vervolgens een verkleinde kopie te ontwerpen voor Oudenbosch. In 1894 werd door T.F. Suys een kopie van de façade van de Sint Jan van Lateranen aan toegevoegd, waardoor de twee belangrijkste kerken uit Rome voor

pastoor Hellemons werden gecombineerd.

Deze kerken zijn als totaalkunstwerken de meest grootschalige uitvoeringen geweest van de neobarokstijl in kerkelijk erfgoed in Nederland. Maar in de meeste gevallen is de neobarok beperkt tot alleen het interieur van de kerk. Vanwege de beperkingen van de inventarisatie is een mogelijkheid voor vervolgonderzoek om deze uit te breiden door ook provinciale of gemeentelijke monumenten hieraan toe te voegen. Hiermee kan een volledige inventarisatie van de neobarok wellicht in de toekomst worden gerealiseerd.

De neobarok in Nederland is een stijl waarnaar gezocht moet worden. Als alleen vanuit de literatuur wordt gekeken, lijkt het alsof deze stijl nauwelijks in Nederlandse kerken is toegepast. Uit dit onderzoek blijkt echter dat door verder dan de façade van een kerk te kijken, een nieuwe wereld opengaat. Neobarokke kerkelijke theaters gaan verscholen achter niets onthullende gevels.

Bibliografie

Barnstone, Deborah Ascher. *The Transparent State: Architecture and Politics in Postwar Germany*. Londen: Routledge, 2005.

Berendsen, Anne. *Het Nederlandse Interieur*. Utrecht: Uitgeversmaatschappij W. de Haan, 1950.

Bergdoll, Barry. *European architecture 1750-1890*. Oxford History of Art. New York: Oxford University Press, 2000.

Blijdenstijn, Roland K., en Ronald Stenvert. *Bouwstijlen in Nederland: 1040 - 1940*. 2de Geheel vernieuwde druk. Nijmegen: SUN, 2000.

Blom-Blokland, Maria. *Geschiedenis van de Sint-Vitus aan het Melkpad: 1889 - 1989*. Vitale kerk 2. Hilversum: Verloren, 1989.

Brouwer, J.K.G. 'Johan van Meurs: een studie over een pionierend orgeladviseur'. Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor. Universiteit Leiden, 2016.
<https://hdl.handle.net/1887/40120>, geraadpleegd 8 augustus 2024.

Brozat, Dieter. *Der Berliner Dom und die Hohenzollerngruft*. Berlin: Haude & Spener, 1985.

Centraal Bureau voor Statistiek. 'Religieuze betrokkenheid in Nederland', <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2023/religieuze-betrokkenheid-in-nederland/5-de-religieuze-kaart> (geraadpleegd 24 juli 2024).

Cramer, Max, en Jan Lamme. 'Huis met Historie'. *Hilversums Historisch Tijdschrift* 1989(1989)4: 129-35.

De Beer, Richard. 'Schuilkerken'. Religieuze interieurs in Nederland. Rapport Museum Catharijneconvent en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2022.

De Blaauw, S.L. 'Ultramontane ambivalence: the architect P.J.H. Cuypers and his first journey to Rome'. In *'Aux quatre vents': A Festschrift for Bert W. Meijer*, door A. Boschloo, E. Grasman, O. Ten Houten, en G.J. Van der Sman, 355-362. Florence: Centro Di, 2002.

Heuvel, van, W. J., en B. D. Verbrugge. *Geschiedenis van de bouwkunst: overzicht van het bouwen in de Westerse wereld*. Leiden: S.M.D. Educatieve Uitgevers, 1996.

Kalf, Jan. 'Een bedreigd monument'. *Het Huis oud & nieuw* 6(1908): 249-58.

Koch, Wilfried, Gerda Zeegers, en Akke van der Meer. *De Europese bouwstijlen*. Amsterdam: Elsevier, 1986.

Lenarduzzi, C.M. 'Katholiek in de Republiek : subcultuur en tegencultuur in Nederland, 1570- 1750'. Dissertatie, Universiteit Leiden, 2018. <https://hdl.handle.net/1887/66483>, geraadpleegd 11 juni 2024.

Lyons, John D. *The Oxford Handbook of the Baroque*. Oxford Handbooks. New York, NY: Oxford University Press, 2019.

Mallgrave, Harry Francis, Martin Bressani, en Christina Contandriopoulos, red. *Nineteenth century architecture*. Volume III. The Companions to the History of Architecture. Chichester, West Sussex; Malden, MA: Wiley/Blackwell, 2017.

Mekking, Aart, Auke van der Woud, Koos Bosma, en Koen Ottenheim. *Bouwen in Nederland: 600-2000*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2007.

Melchers, M.J. 'Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw: functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving'. Dissertatie, Universiteit Leiden, 2001. <https://hdl.handle.net/1887/16382>, geraadpleegd 19 februari 2024.

Meurs, H. 'De baroksculptuur en het barok kerkmeubilair in de zuidelijke Nederlanden'. *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*. 20 (1982): 123-61.

Meurs, H., en F. Baudouin. 'De barok in de zuidelijke Nederlanden'. *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*. 20 (1982): 83-86.

Otten, A. 'In Memoriam P.A. Weeldenburg'. *Bouwkundig Weekblad*, 32(1912)7: 73-74.

Parmentier, Martien. *Geschiedenis van (oud-)katholiek Hilversum: 1589-1889*. Vitale kerk 1. Hilversum: Hilversum Verloren, 1989.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'Hilversum- Melkpad 12- Oud-katholieke St. Vituskerk' (<https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Monumenten/522722>, geraadpleegd 30 augustus 2024)

Schade van Westrum, Lia. *Oud-katholieke kerken: drie eeuwen verborgen erfgoed van een eigenzinnige geloofsgemeenschap*. Zutphen: Walburg Pers, 2010.

Scharabi, Mohamed. *Architekturgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Tübingen: Wasmuth, 1993.

Service, Alastair. *Edwardian architecture: a handbook to building design in Britain, 1890-1914*. London: Thames and Hudson, 1977.

Service Alastair, red. *Edwardian Architecture and Its Origins*. Londen: Architectural Press, 1975.

Ter Kuile, E.H. *De bouwkunst van Hellas tot heden*. Zeist: Uitgeversmaatschappij W. de Haan, 1965.

Van Ditmarsch, J.N. 'De bouw van de nieuwe kerk'. *De Oud katholieke*, 2310(1969) 85:189-197.

Van Hest, Joost. 'Waterstaatskerken'. Religieuze interieurs in Nederland. Rapport Museum Catharijneconvent en Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed, 2021.

Verbrugge, Bart, en Marcel Teunissen. *Architectuur- en Bouwgeschiedenis in Perspectief*. Den Bosch: Van Haren Publishing, 2018.

Wiersum, E. 'De oud-katholieke kerk aan den Nieuwe Binnenweg te Rotterdam.' *Buiten* 20 (1926)18: 208.

Woud, Auke van der. *Waarheid en karakter: het debat over de bouwkunst, 1840 - 1900*. Rotterdam: NAI Uitgevers, 1997.

Zirpolo, Lilian H. *Historical dictionary of Baroque art and architecture*. Second edition. Historical dictionaries of literature and the arts. Lanham: Rowman & Littlefield, 2018.

Samenvatting

In deze masterscriptie is onderzoek gedaan naar de neobarokstijl in Nederlandse kerkinterieurs tussen 1825 en 1920. De neobarok is in vergelijking met andere neostijlen uit de negentiende eeuw een relatief zeldzame stijl, waar weinig onderzoek naar is verricht. Het doel van dit onderzoek was om te verhelderen hoeveel neobarokke kerkinterieurs er in Nederland zijn, en hoe de neobarok in deze interieurs is toegepast.

In de neobarokstijl wordt, zoals de naam suggereert, teruggegrepen naar de stijlprincipes van de barok. Deze voornamelijk kerkelijke stijl, wordt gekenmerkt door klassieke vormen zoals zuilen en pilasters, die worden aangevuld met rijke, plastische ornamentiek. Nadat de geloofsvrijheid in 1798 in Nederland werd vastgelegd in de Bataafse Grondwet mochten alle kerkgenootschappen openbaar hun geloof belijden en kerken bouwen. Met behulp van staatssubsidies konden veel nieuwe kerken worden gebouwd. In veel gevallen hadden deze kerken een neoclassicistisch uiterlijk, maar werden uitgevoerd met een neobarok interieur.

Waar in Nederland de neobarok een voornamelijk kerkelijke stijl was, werd in andere Europese landen de neobarok gebuikt om nationale trots uit te drukken, zoals in Frankrijk met de *Second Empire*, in Duitsland met het Wilhelmisme en in Engeland met de *Edwardian Baroque*.

In het tweede hoofdstuk werden 73 kerken geïnventariseerd met neobarokke interieurs of interieuronderdelen. Hoewel de stijl in de literatuur als uiterst zeldzaam wordt gezien, blijkt uit de inventarisatie dat in de interieurarchitectuur van voornamelijk katholieke kerken deze stijl veel meer is uitgevoerd.

Tot slot werden drie neobarokke kerken als casussen nader onderzocht: de Sint Vituskerk in Hilversum, de Paradijkerk in Rotterdam en de Basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara in Oudenbosch. Deze kerken vormen als totaal kunstwerken de meest uitgebreide voorbeelden van neobarok in Nederland.

Bijlage 1: De Inventarisatie van neobarokke kerkinterieurs in Nederland

Kerk	Denominatie	Opdrachtgever	Bouwjaar kerk	Bouwjaar van Neobarokke onderdeel	Architect	Provincie	Plaats	MIN of RCE	Monumentnummer	Neobarokke onderdeel	Opmerking
St.-Dominicuskerk	R.K.		1935-37	1874	H.C.M. van Beers en Arjen Witteveen	Fr.	Leeuwarden	MIN	519834	Preekstoel door gebr. Goossens	Komt oorspronkelijk uit een gesloopte dominicuskerk, maar wordt door RCE beschreven als laatbarok
Hervormde kerk	H.		eerste helft 15de eeuw	1843-45	deels door Pothoven	Gld.	Heerde	MIN en RCE	520198	Orgelkast door J.H. Holtgräve	
Hervormde kerk	H.	S.W. gravin van Wassenaer	1846-48	1865	J.Brink	Gld.	Dieren	MIN	42121	Orgelkast door E. Leichel	
St.-Nicolaaskerk	H.		1448	1825		Gld.	Elburg	MIN	14896	Orgelkast door G.H. Quellhorst	
Hervormde kerk	H.		11de eeuw	1844		Gld.	Etten	MIN en RCE	16068	Orgelkast door C.F.A.Naber	
Hervormde kerk	H.		1339	1861		Gld.	Nijbroek	MIN en RCE	38058	Orgelkas door H. Knipscheer	
Hervormde kerk	H.		1843	1884		Gld.	Veessen	MIN en RCE	21149	Orgelkast door Gebr. Van Oeckelen	
St.-Antonius Abt	R.K.		1853	1865 en 1889	G.Gradussen	Gld.	Wijchen	MIN en RCE	39631	Hoogaltaar (1865), preekstoel (1889) door J. Oor en Zn.	
St.-Johannes de Doperkerk	R.K.		1916-17	1851	Jos Margry	Gld.	Ewijk	MIN en RCE	9545	Biechtstoelen en orgelkas (van de orgelkast is geen datering gevonden)	
H.H. Ewaldenkerk	R.K.		1874	1842	P.J.H. Cuypers	Gld.	Druten	RCE	409259	Orgel door F.C. smits	
St.-Walburgiskerk	R.K.		1350	1ste helft 19de eeuw		Gld.	Arnhem	MIN en RCE	8370	Communiebank uit Utrecht	
St.-Bartholomeuskerk	R.K.		1825-26	1852 en 1878-80		Gld.	Beek	MIN en RCE	35784	Hoofdaltaar en preekstoel door Gebr. Goossens	
Gereformeerde kerk	G.		1876	1920	Kluin	Gr.	Thesinge	RCE	515513	Orgelfront met bijbehorend Lofwerk door Marten Eertman	
Huis met de stenen trappen	R.K.		1666	1888	H. Kürth (van kapel)	Li.	Roermond	MIN	32593	Kapel voor de Zusters van het Arme Kind Jezus die daar gevestigd waren	niet duidelijk of alleen exterieur of ook interieurs neobarok is
St.-Pauluskerk	R.K.		1841-42	1843	J.H.J. Dumoulin	Li.	Epen	MIN	39150	Hoofdaltaar	
St.-Jan de Doperkerk	R.K.		herbouwd in 1810-11	1825	M. Soiron	Li.	Mechelen	MIN	39226	Hoofdaltaar	

Bijlage 1: De Inventarisatie van neobarokke kerkinterieurs in Nederland

St.- Laurentiuskerk	R.K.	geschonken door mevr. Neys- De Bouwman	12de eeuw	1855		Li.	Bemelen	MIN en RCE	34635	Hoofdaltaar	Door RCE beschreven als '19e eeuwse baroktrant'
St.-Barbarakerk	R.K.		1850	1850		Li.	Scheulder	MIN	18232	Altaren	
St.- Lambertuskerk	R.K.		1467	1840-49		Li.	Nederweert	MIN en RCE	30315	Hoofdaltaar door J. Buijssen en een orgelkast (1849) door A. Clerincx	Door RCE beschreven als 'barok hoogaltaar omstreeks 1840'
St.- Lambertuskerk	R.K.		13de eeuw	1830		Li.	Neeritter	MIN	22863	Preekstoel	
St.-Brigidakerk	R.K.		1100	1845-46		Li.	Noorbeek	MIN	34794	Hoofdaltaar en 2 zijaltaren in Luik vervaardigd	
St.- Willibrorduskerk	R.K.		1922-23	1846		Li.	Stramproy	MIN	34917	Preekstoel	
St.Petrus' Bandenkerk	R.K.		1450	1845		Li.	Venray	MIN	37209	Biechtstoelen uit het atelier Peeters-Divoort	
St.-Martinuskerk	R.K.		vanaf 11de eeuw	midden 19de eeuw		Li.	Weert	MIN	38446	Biechtstoelen	
H.H. Alphonsus van Liguori en Johannes Nepomuk	R.K.		1729-33	1845-51 en 1868		Li.	Wittem	MIN	506470	Hoofdaltaar en 2 zijaltaren, en door broeder Vincentius de preekstoel	hoofdaltaar wordt door RCE als classicistisch beschreven
Hervormde kerk	H.		1804	1885		NB.	Vrijhoeve-Capelle	MIN	geen	Orgel van P.J. Adema	
O.L. Vrouwe van Presentatie	R.K.		1844-46		A. Veggel	NB.	Aarle-Rixtel	MIN en RCE	6936	Hoogaltaar en inrichting: biechtstoelen, preekstoel en klankbord	in het monumenten register wordt het altaarretabel beschreven als 'barokke trant'
Kapucijnenkerk	R.K.		1880-82	1880-82 en 1887 voor het altaar	Broeder V. van Deurne	NB.	Tilburg	RCE	521079	Hoofdaltaar door Adrianus der Kinderen en Urbald Jonkergouw. Ook het eikenhouten snijwerk en lambrisering is neobarok.	
Heilige Maria van Presentatiekerk	R.K.		1896-98	1859	Caspar Franssen	NB.	Asten	MIN en RCE	8443	Preekstoel door Gebr. Goossens	
H. Johanneskerk	R.K.		1927-28	19de eeuw	H.W. en G.H.F. Valk	NB.	Oisterwijk	RCE	519975	Biechtstoelen	
St.-Johannes de Doper	R.K.		1834-39	1840	J.Franssen, E. de Kruijff en A. de Geus	NB.	Roosendaal	MIN en RCE	32710	Hoofdaltaar door H. van Hool en C.J. Rogier	wordt in het monumentenregister beschreven als 'barokke stijl'
St.- Lambertuskerk	R.K.		1925-26	1878	Joseph Franssen	NB.	Someren	MIN	34112	Biechtstoelen door L. Coenen	het orgel van F.Smits met een orgelkas van J. Buijssen kan ook als neobarok worden beschreven

Bijlage 1: De Inventarisatie van neobarokke kerkinterieurs in Nederland

Kapel van het Instituut Saint-Louis	R.K.		1865-66	1865-89	ontwerp van Florschütz en Josephus Boosten, Koepel door C.J. van Swaay	NB.	Oudenbosch	RCE	31937	Neobarokke inventaris en interieurafwervingen	
St. Johannes de Doper	R.K.		1852		P. Boffers	NB.	Oosteind	RCE	31685	Twee zijaltaren, preekstoel en bidstoelen in neobarokke vormen	
St.-Petrus van Banden	R.K.		1894-97	1850	P.J.H. Cuypers	NB.	Oisterwijk	MIN	31362	Preek- en Biechtstoel door J.F. van hool	
H.H. Agatha en Barbara basiliek	R.K.	Willem Hellemons	1865-80	1865-80	P.J.H. Cuypers en G.J. Swaay	NB.	Oudenbosch	geen van beide	31938	Interieur (en exterieur)	wordt in Monumenten in Nederland niet als neobarok beschreven, maar wel dat het in barok-classicistische stijl is
St. Fidelis (kloosterkerk van Kapucijnenklooster)	R.K.		1887-89		pater Justinus (Adriaan van de Wijngaart)	NB.	Breda	MIN en RCE	10295	Meubilair	
Kapel van het voormalige klooster van de Zusters van de Choorstraat	R.K.		1920-1911	1846	W.Th. Van Aalst	NB.	s-Hertogenbosch	RCE	522395	Orgelfront door Hendrik of P.J. van der Mark	
Grote of St.-Gertrudiskerk	R.K.		vanaf 1443	meerdere keren herbouwd		NB.	Bergen op Zoom	MIN	9116	Altaren en glas-in-loodramen	Neobarokke onderdelen komen uit een andere kerk genaamd 'De Maagd' die werd verbouwd tot schouwburg
St. Willibrorduskerk	R.K.		15de eeuw	1838		NB.	Eersel	MIN	517808	Orgel door B.P. van Hirtum en evangelisten beelden die in het monumentenregister worden beschreven als waterstaatsstijl of laatbarok	
St.-Janskathedraal	R.K.		1380	1850		NB.	Den Bosch	MIN	21879	Troon met Baldakijn voor Maria met Christusbeeld in de Sacramentskapel	
St.-Martinuskerk	R.K.		1912	1839		NB.	Sint-Oedenrode	MIN	33651	Orgelkast door F.C. Smit	
Mariakapel van Huize Steenwijk	R.K.		1840	1840		NB.	Vught	RCE	525842	Neobarokke detaillering	
Hervormde kerk	H.		1855-58	1869	K. Bakker	NH.	Hoofddorp	RCE	510062	Orgel van H. Knipscheer met een orgelkas met neobarokke motieven: krullen, voluten en engelen	
St.-Vituskerk	O.K.		1888-89	1887-89	P.A. Weeldenburg	NH.	Hilversum	MIN en RCE	522722	Interieurelementen o.a. stucwerk en preekstoel (preekstoel is door beeldhouwer Schultsz)	

Bijlage 1: De Inventarisatie van neobarokke kerkinterieurs in Nederland

St.-Nicolaaskerk	R.K.	1885-87	1889-92	A.C. de Bleijs	NH. Amsterdam	MIN	4140	Gebouw an sich heeft neobarokke elementen waaronder de preekstoel en het hoofdaltaar		
St. Agathakerk	R.K.	1922-24	derde kwart 19e eeuw	J.Th.J. en P.J.H. Cuypers	NH. Beverwijk	RCE	492352	Doopvont met deksel, gesignd GB Brom Utrecht		
St. Antonius van Padua of Mozes en Aäronkerk	R.K.	1837-1841	1840 en 1855	T.F. Suys	NH. Amsterdam	MIN	6305	Zijaltaren (1840) door Suys en preekstoel (1855) door De Cuyper	Wordt niet in MIN of door RCE besachreven als neobarok. Orgel van P.J. Adema uit 1871 kan ook als neobarok worden omschreven.	
St.-Antonius van Paduakerk	R.K.	1842-44	1854-70	T.F. Suys	NH. Haarlem	MIN	19610	Interieurelementen en inventaris, hoofd- en zijaltaren door P.J. de Cuyper en een preekstoel door L. Veneman		
St.-Willibrordus binnen de Veste	R.K.	1857	1861	Th. Molkenboer	NH. Amsterdam	MIN	4658	Preekstoel door P.J. de Cuyper	inmiddels geen kerk meer	
St.-Martinuskerk	R.K.	1849-51	1849-51	Th. Molkenboer	NH. Westwoud	MIN en RCE	14065	Inventaris waaronder biechtstoelen, communiebank en hoofdaltaar (L. Veneman)		
O.L. Vrouwe Visitatie	R.K.	1863	1863	Th. Molkenboer	NH. t Zand	MIN	gemeentelijk monument	Hoofdaltaar en preekstoel door Gebr. Goossens		
Het Lam	DG.	1820	1858		Ov. Blokzijl	MIN en RCE	507462	Orgelkast door J. van Loo		
Cingelse Kerk	G.	1893	1896	W.C. de Groot	Ov. Zwartsluis	MIN en RCE	506332	Orgelkast door J. Proper		
Hervormde kerk	H.	W.J. Baron van Dedem	1833-34	1868-70	D. Lijzen	Ov. Dedemsvaart	MIN en RCE	8454	Orgel door J. van Loo	
Grote of St.-Lebuïnuskerk	H.	vanaf 1454	1836-39		Ov. Deventer	MIN	12572	als hallenkerk	Snijwerk op Orgelkast door J.F. Stracké	
Hervormde kerk	H.	1300, grotendeels verbouw in 1831	1812		Utr. Vleuten	RCE	37522	Orgelkas voor orgel door G.T. Bätz, oorspronkelijk voor de Remonstrantsekerk in Utrecht		
Hervormde kerk	H.	15de eeuw	19e eeuw		Utr. Zijderveld	RCE	15436	Orgelkas		
Johannes de Doperkerk	R.K.	1883	midden 19de eeuw	E.J. Margry, A.A.J. Margry en J.M. Snickers	Utr. Breukelen	RCE	520646	Lezenaar van verzilverd koper		
St.-Franciscus Xaverius	R.K.	1816-17	1852	F. Wittenberg	Utr. Amersfoort	MIN	8079	Hoogaltaar		
St.-Augustinuskerk	R.K.	1839-40	1857	K.G. Zoicher	Utr. Utrecht	MIN	36499	Hoofdaltaar, door Martin(Prosper) Venneman en zijaltaren.		
H.H. Petrus en Paulus	R.K.	1852-53	1852-53 (1968 herbouwd)	Th. Molkenboer	Utr. Soest	MIN en RCE	34105	Inrichting: preekstoel, Maria-altaar en lichtkronen		

Bijlage 1: De Inventarisatie van neobarokke kerkinterieurs in Nederland

Oude of Hyppolytuskerk	H.	1200	midden 19de eeuw		ZH. Delft	MIN	11970	een van de preekstoelen wordt beschreven als neobarok
Nederlands Hervormdekerk	H.	vanaf 1450	1842		ZH. Zwammerdam	RCE	7523	Orgelkas H.B. en G.W. Lohman
H.H. Petrus en Paulus (of Paradijkskerk)	O.K.	1908-10	1908-10	P.A. Weeldenburg	ZH. Rotterdam	MIN en RCE	32801	hele kerk in neobarokke trant, met barokke onderdelen uit de oude paradijkskerk (1718)
St.-Johannes de Doperkerk	R.K.	1822-24	1839-67	A. Tollus	ZH. Schiedam	MIN en RCE	33223	Inventaris: zijaltaren, hoogaltaar, communiebank en biechtstoelen. Altaarstukken door Antonius Ysendyck
St. Adrianuskerk	R.K.	1902	1900	J.L. Meeste en J. Scheepens	ZH. Ter Aar	RCE	508274	Biechtstoelen met figuratieve voorstelling
St.-Petrus van Banden	R.K.	1830-31	1830-31	P. Adams	ZH. Overschie/Rotterdam	MIN en RCE	32926	Preekstoel
St.-Theresia van Avilakerk	R.K.	1839-41	1841-1844	T.F. Suys	ZH. Den Haag	MIN en RCE	17651	Neobarok interieur en inventaris met ondermeer hoogaltaar, preekstoel en orgelkas door Charles Geerts en altaarstuk door L.J. Mathieu. Verder ook neobarokke biechtstoelen en stucwerk.
St.-Barnabaskerk	R.K.	1853-54	1868	W.J. van Vogelpoel	ZH. Haastrecht	MIN	19921	Hoofdaltaar door L. Veneman
St.-Machutuskerk	R.K.	1828-31	1828-31		ZH. Monster	MIN en RCE	30042	Drie altaren en orgelbalustrade
St.-Willibrorduskerk	R.K.	1228	1838		Zl. Hulst	MIN	22778	Preekstoel
St.-Willibrorduskerk	R.K.	1841	1841		Zl. Oud-Vossemeer	MIN	35368	Hoofdaltaar
Totaal	73							